

Ministerul Educației Naționale și Cercetării Științifice

Universitatea din Pitești

Facultatea de Litere

Universitatea „Ovidius” Constanța

Facultatea de Teologie

Teză de doctorat

Traducerile *Psaltirii* în limba română. Istoric și problematică

Conducători științifici:

Prof. univ. dr. Petru Pistol

Pr. prof. univ. dr. Emilian Cornițescu

Doctorand: Călin Popescu

Pitești

2016

Lucrare finanțată parțial prin Proiectul POSDRU/159/1.5/S/138963–
„Performanță sustenabilă în cercetarea doctorală și post doctorală - PERFORM”

Cuprins

I. Introducere

- I. 1. Argument. O traducere mereu nesatisfăcătoare
- I. 2. Demersuri anterioare care încadrează cercetarea de față
- I. 3. Caracterul interdisciplinar al temei

II. Etapa preliminară – până la *Biblia* din 1688

II.1. Scurtă istorie a *Psaltirii* slavone

II. 2. Cadrul istoric și confesional al traducerii Psaltirilor rotacizante

II.2.1. Bogomilismul

II.2.2. Husitismul

II.2.3. Catolicismul

II.2.4. Ortodoxia

II.2.5. Luteranismul

II.2.6. Calvinismul

II.2.7. Concluzii

II.3. *Psaltirile* rotacizante

II.3.1. Manuscrisele

II.3.2. Dependența de slavonă. Studiu de caz

II.4. Versiunile coresiene

II.4.1. Primul tipograf

II.4.2.. Erori de parcurs. Studiu de caz

II.4.3. Intuiție de traducător. Studiu de caz

II.5. *Psaltirile* mitropolitului Dosoftei

II.5.1. Influența lui Kochanowski

II.5.2. Contextul interconfesional

II.5.3. Problema surselor

II.5.4. Stilul *Psaltirii* în versuri

II.5.5. Chestiunea originii autorului

II.5.6. Locul ediției 1680 în istoria traducerilor

II.5.7. Genul *Psaltirilor* în versuri

II. 6. *Psaltirea* de la Bălgrad

II. 6.1 Aparatul de note explicative și paranteze

II. 6.2 Sursele

- II. 6.2.1. Corespondența cu Nova, relativă
 - II. 6.2.2. Corespondența cu ebraica, nesigură
 - II.6.2.3. Raportarea la slavonă, prin versiunile anterioare
- II.7 Spătarul Milescu și *Biblia* de la București
 - II.7.1. O recenzie, mai mulți contributory
 - II.7.2. Tranziția spre Septuaginta. Studiu de caz A. Manuscrisele 45 și 4389, conforme cu slava și apropiate între ele
 - II.7.3. Tranziția spre Septuaginta. Studiu de caz B. Mss. 45 și 4389 urmează slavona, în forme diferite
 - II.7.4. Tranziția spre Septuaginta. Studiu de caz C. Ms. 45 se desprinde de soluțiile slave, optând pentru LXX
- II.8. Teodor Corbea
 - II. 8. 1. O observație privind datarea
 - II.8.2. Despre surse
 - II.8.3 Ritmul popular
 - II.8.4. Stilul baroc, grefat pe *Psaltire*
- III. Momentul de răscruce: Antim Ivireanul
 - III.1. *Psaltirea* din 1710, ediția înnoitoare
 - III.1.2. O îndreptare bibliografică preliminară: *Psaltirea* românească din 1703 nu a existat
 - III.1.3. Prototipul și prima retipărire
 - III.2. Mecanismul standardizării
 - III.2.1. Raportarea la Septuaginta
 - III.2.2 Circulația bună a cărților
 - III.2.3. Limba simplă și îmbisericită
 - III.3. „Pecetea” lui Antim
 - III.3.1. Damaschin traduce, Antim impune tradiții
- IV. Evoluția „*Psaltirii* Naționale”, 1710-1957
 - IV.1. De la Antim la Damaschin
 - IV.2. Ediția Micu vs. *Psaltirea* râmniceană
 - IV.3. Ediția 1819 vs. *Biblia* lui Micu
 - IV.4. Edițiile Filotei (1855) și Șaguna (1856-1858) vs. versiunea Micu
 - IV.4.1. Filotei al Buzăului
 - IV.4.2. Mitropolitul Andrei Șaguna

IV.4.3 Înnoirile din secolul al XIX-lea

IV.5. *Psaltirea* versiunii sinodale din 1914

IV.6. Actualizarea din 1957 vs. ediția 1914

V. Ramura filiațiilor „britanice”

V.1. Filosofia activității BFBS – ulterior UBS

V.2. Istoria activității BFBS în România (cu referire la Psalmi)

V.3. Ediții de consemnat

V.4. Înnoire vs. stabilitate

V.5. Divergențele dintre Textul Masoretic și Septuaginta

V.6. Diferențe atestate de Noul Testament

V. 7. Episodul Cornilescu

V.8. Personalizarea în exces

V.9. Concluzii

V.10. Analiză comparată – Psalmul 11/10 și Ps. 82

VI. Alte traduceri contemporane

VI.1 *Cartea Psalmilor* – Liviu Pandrea (1993)

VI.2. Ediția Grigore Pișculescu (Gala Galaction) – Vasile Radu (1929,1938)

VI.3. Versiunea Nicodim Munteanu (1927, 1936, 1944)

VI.4. Biblia Bartolomeu Valeriu Anania (2001)

VI.4.1. Traducere și exercițiu de stilizare

VI.4. 2. Amestecul surselor

VI.5. Septuaginta NEC (2006)

VII. Concluzii și perspective

Bibliografie

Începuturile limbii noastre literare se suprapun perioadei primelor traduceri românești ale *Psaltirii*. Totuși, se pare că limba română nu a dat încă acestui text tot ceea ce îi putea oferi, de vreme ce traducerea Psalmilor au fost, de-a lungul timpului, un constant subiect de critică. Ideea acestei cercetări pleacă deci de la întrebarea: cum e posibil ca o traducere cu o istorie atât de veche și atât de folosită să mai provoace până azi obiecții și controverse?

Deși domeniul filologiei biblice și ideea studiului diacronic al traducerilor scripturistice sunt relativ recente la noi, există totuși demersuri anterioare, care circumscriu oarecum cercetarea noastră, permițându-ne să o definim prin raportare la ele. Amintim, așadar contribuțiile lui Al. Andriescu, Eugen Munteanu, Ioan-Florin Florescu, Ioan Bălan, Remus Mircea Birtz, Emanuel Coțac, Anton Savelovici, Barbu Teodorescu și Teodosie Snagoveanu – ultimele două axate strict pe Cartea Psalmilor (căci ceilalți tratează Biblia în general, iar pentru unii, „biblic”, în contextul studiului aplicativ, înseamnă I Paralipomena, Noul Testament sau alte secțiuni ale Scripturii).

Prin natura ei, cercetarea de față este una interdisciplinară. Ea tratează atât perioada de până la Biblia din 1688 (de altfel, un fel de moment-limită, pentru mulți cercetători), cât și cea ulterioară, până în prezent, cu interes egal.

În privința relațiilor dintre filologie și teologie, considerăm că însăși onestitatea cercetării ne obligă să definim contextul traductologiei biblice în funcție de publicul-țintă, surse, criterii și metodă, în parametrii tradiției ortodoxe – o opțiune suficient de legitimă, istoric și statistic. Tocmai această afiliere este cea care poate da consistență deschiderii față de tradiții diferite.

Contribuția noastră (studiul în context al edițiilor principale ce marchează istoria acestui text tradițional, dar și al acelor care se raportează polemic la el) își propune să fie o pregătire a terenului pentru o viitoare revizuire a Psalmilor Bibliei ortodoxe, în același timp actuală și reprezentativă.

În spațiul ortodox, problema textului biblic este, teoretic, una de traductologie greacă (în virtutea cutumelor și poziționărilor teologice). Ea are însă implicații mai largi, ținând de contactele interculturale și având multe alte fațete lingvistice și istorice: în contextul nostru cultural, același temei al creditului dat Septuagintei (a fost girată de Sfinții Părinți ai Bisericii) susține și respectul pentru cultura bisericească slavă, în speță pentru *Psaltirea* slavonă.

În ceea ce privește versiunea slavonă, am urmărit istoria ei, de la mărturiile *Vieților* lui Metodiu și Constantin (Chiril) – prima datând de la sfârșitul secolului al XII-lea –, până la ediția elisabetană din 1751. De la traducerea de către apostolul slavilor însuși, conform tradiției, această carte biblică a păstrat o remarcabilă stabilitate, între altele, datorită

întrebuințării ei constante în cult – începând chiar cu slujbele comunității monahale chirilo-metodiene. *Psaltirea* este singura carte a Vechiului Testament care a supraviețuit integral în versiunea chirilo-metodiană, fiind și cel mai copiat text al lumii slave – începând cu *Psalterium Sinaiticum* și până în secolul al XVII-lea, când *Biblia* este tipărită la Moscova, 4.000 de codici cuprind *Psalmii*. *Biblia* lui Ghenadie, *Biblia* de la Ostrog, prima Biblie moscovită, apoi ediția definitivă din 1751 conțin diferențe minore de traducere față de vechea *Psalterium Sinaiticum*.

Despre cadrul istoric și confesional al apariției primelor *Psaltiri* românești s-au emis ipoteze variate: husitism, bogomilism, catolicism, luteranism, calvinism, ortodoxie sau pur și simplu progres social autohton. În ultima vreme se discută aproape în termenii unui adevăr distribuit între diversele variante, singure sau în combinații. Curentul bogomil (mai puțin invocat azi), era caracteristic păturii mai puțin educate și nu putea însă crea o mișcare cultă, revoluționară din punct de vedere lingvistic, ca a traducerilor literare. Husitismul (o ipoteză încă în vogă) n-a creat, nici el, o mișcare literară specială în Cehia, iar în dezvoltarea literaturii poloneze nu i se atribuie nici un rol. În România, influența husită s-a manifestat în primul mai ales în plan social, și, deși avem unele urme husite în anumite traduceri vechi, nu considerăm că sunt suficiente pentru a îndreptăți ideea că această mișcare ar fi stat la originea actului primelor traduceri românești. Ipoteza catolică nu explică de ce traducerile nu au fost făcute din latinește, ci din slavonă și mai ales de ce *Mărturisirea de credință* extinsă de la finalul *Psaltirii Scheiene*, chiar cu *Filioque* (argumentul forte), nu amintește de primatul papal, punctul esențial de pe agenda mișcărilor de uniație ale epocii și nelipsit din catehismele catolice. De altfel, așa cum observa Ștefan Ciobanu, dacă mișcarea ar fi fost organizată de catolici, traducerile ar fi fost realizate, probabil, ceva mai temeinic. Chiar și așa însă, nu ar fi putut avea, ulterior, același succes în rândul ortodocșilor. Ipoteza Ortodoxiei e greu de apărat în ideea, vehiculată de asemenea de Ciobanu, că dogma catolică de la finalul manuscrisului s-ar fi strecurat neobservată, pe fondul precarității culturii preoților vremii, sau susținând că „nu exista nicio presiune” din partea Bisericii Ortodoxe în direcția păstrării slavonei ca limbă de cult. Luteranismul și calvinismul, de asemenea, nu se susțin ca ipoteze, ținând cont de Vorlage-ul slavon, de prezența Psalmului 151 și a împărțirii în catismele ortodoxe, și din cauza datării celei mai probabile. Acest element, al datei care poate fi citită în criptograma manuscrisului, e de altfel, în ciuda obscurității sale, importantă pentru o încadrare obiectivă a textului. Optăm aici pentru varianta acceptată de cei mai mulți cercetători, anul 1514, ceea ce e prea devreme pentru protestantism și târziu pentru husitism. Rămâne deci doar varianta unei

traduceri făcute, neoficial, într-un mediu ortodox, aparținând Bisericii-eveniment mai degrabă decât Bisericii-instituție.

Cele trei *Psaltiri* rotacizante, Scheiană, Voronețeană și Hurmuzaki, nu sunt copiate una după alta – probabil, toate au folosit un text dispărut, care circula, oarecum standardizat, în epocă. Sursa slavonă a primelor traduceri a fost o versiune foarte apropiată de *Psaltirea* sârbească a lui Branko Mladenovici (1346), anterioară celei de la Ostrog. Omonimiile din slavona bisericească au produs în ele și unele confuzii, pe care edițiile următoare (Coresi, Dosoftei) le vor corecta, ținând cont și de surse grecești și latinești.

Și versiunile coresiene „scot” textul românesc „den psaltirea sârbească pre limba românească”, dar meritul lor e în primul rând acela de a da tiparului o prelucrare a unei versiuni existente (probabil adaptat după sursa comună a *Psaltirilor* rotacizante, fiind apropiat de *Psaltirile* Scheiană și Voronețeană). Prelucrarea conține și unele abateri ce par a trăda neconsultarea textului slavon (față de care dependența generală se păstrează), dar, în același timp, accesul la alte surse. Limba e mai latină decât cea de astăzi, totuși, față de *Psaltirea* Hurmuzaki, la Coresi găsim un număr crescut de slavonisme – acestea aveau și rolul de a întări senzația de corespondență între formulările slavone și cele românești, încă neoficializate. În textele sale (mai ales versiunile 1570 și 1577) întâlnim unele erori de parcurs – ce pot fi greșeli de tipar sau revizuirii personale, făcute la un nivel superficial. Alteori însă, ceea ce poate părea eroare, la o primă analiză, se dovedește a fi de fapt corectură bazată pe o intuiție și pe cunoașterea altor surse.

Mitropolitul cărturar Dosoftei a publicat două traduceri ale Psalmilor: *Psaltirea pre verșuri tocmită* (Uniev-Polonia, 1673) și *Psaltirea de'nțales* (Iași, 1680). Prima a fost realizată sub influența lui Jan Kochanowski și a altor autori de *Psaltiri* versificate din epocă, în linia unei tendințe de democratizare a textelor biblice, și, pe fondul laicizării culturii în spațiul Europei centrale și răsăritene, de ascensiune a poeziei rimate. Imitarea lui Kochanowski de către un mitropolit ortodox nu a fost o concesie sau un compromis făcut altor tradiții religioase, polonezul nefiind antiortodox, ci un spirit liber, la care parafrazele erau naturale. Dosoftei traduce *Psaltirea* în versuri ca pe o carte de rugăciuni – un dar pentru iubitorii *Psalmilor*. El vrea, ca și Coresi, să ofere vorbitorilor de română ceea ce alții aveau deja. Scopul său era deci umplerea unui gol cultural și folosul spiritual al cititorului, nu parcurgerea unui program traductologic clar. Pagina de titlu din 1673 vorbește de consultarea mai multor „svinte cărți”, în timp ce prima (a manuscrisului din 1670) amintea doar Septuaginta ca sursă. Recursul consistent la greacă e evident. S-a spus, pe de altă parte, că *Psaltirea* din 1673 a versificat ediția în proză din 1680, ceea ce, în parte, e adevărat. Or, la aceasta, sursa principală

declarată este „izvodul Sf. Ieronim, care-i elinește latinește și evreiește”. Influența latină se vede și în importul unor calcuri și soluții din Vulgata. Apelul la mai multe surse îl ajută deci pe poet în parafrazarea lirică a textului.

Genul *Psaltirilor* în versuri va rămâne oarecum marginal. Totuși, ediția în proză din 1680 își păstrează importanța pentru istoria traducerii textului, marcând un sfârșit de ciclu: e ultima ediție tipărită din prima etapă a textului în românește, etapă caracterizată de dependența de sursa slavonă. Recenzia dosofteiană, o revizuire a corpusului preexistent, după grecește și mai ales după latinește, constituie totuși, în același timp, un pas înainte în tranziția de la epoca coresiană la etapa următoare, prin numeroasele soluții ce depășesc orizontul slav, chiar dacă textul se menține mai aproape de *Psaltirile* din sec. al XVI-lea decât de variantele ulterioare (milesiene).

Psaltirea de la Bălgrad (1651) a fost tradusă de reprezentanții Bisericii ortodoxe locale la porunca stăpânirii calvine – cu care ecumenismul biblic era singurul *modus vivendi*. Tradusă, conform Predosloviei, „den limba jidovească”, versiunea nu se depărtează de tradiția numerotării grecești și a titlurilor slavone. Folosea și Nova, Vulgata și Septuaginta, alături de alte traduceri occidentale, fidelitatea față de ebraică fiind relativă. Raportarea, Prin versiunile anterioare românești, de care traducătorii nu erau străini, se păstrează și raportarea la slavonă. Cu toată inconsistența programului traductologic, ediția impunea, în cadrul Ortodoxiei, elemente pozitive ale viziunii umaniste, inclusiv beneficiile “perfecționării aparatului critic”: notele explicative și parantezele oferă lămuriri, cuvinte de legătură și variante diferite.

Spătarul Milescu este primul traducător al Septuagintei (ediția Frankfurt 1597) în românește, dar traducerea sa, neavând destulă precizie, "pentru neașezământul vremilor", și "multa pripă", conținea greșeli și neclarități („prea mare învăluială”), astfel că a fost prelucrată de autorul Manuscrisului 4389 – având și el la dispoziție, Biblia de la Ostrog (alături de cea nouă, moscovită) și Vulgata din Anvers – rezultând o versiune diferită. Despre tălmăcirea milesciană a Vechiului Testament dă o mai fidelă mărturie Manuscrisul 45, dar și acesta face unele retușuri, autorul având la dispoziție, în plus, „un izvod tipărit la Englitera”, pe lângă alte versiuni ale Septuagintei.

Biblia din 1688, care folosește, pe lângă Septuaginta, surse poliglote (ediția de la Frankfurt era oricum dependentă de câteva din ele – precum Complutensian Polyglot, tipărită în 1514-1517 la Alcalá de Henares și aflată în circulație din 1522), conținând și influențe ebraice, care răzbăteau prin intermediul influenței Vulgata. Era prima ediție care trecea la o raportare programatică față de *Septuaginta* – un pas esențial spre partea mai importantă a istoriei *Psaltirii*, ce avea să înceapă cu Antim Ivireanul.

Manuscrisele 45 și 4389 au asumat tranziția spre Septuaginta în mod inegal. Manuscrisul 45 se desprinde primul de orizontul slavofon, dar în unele locuri, amândouă rămân conforme cu versiunea slavă – cu soluții apropiate sau diferite.

Psaltirea în versuri a lui Teodor Corbea (ms. 75 – Cluj) este, cronologic, „cel de-al doilea text poetic al literaturii noastre”, fiind tradusă în 1720 sau undeva după 1711 – o datare mai timpurie fiind improbabilă, ținând cont și de soluțiile împrumutate din versiunea antimiană din 1710. Pe lângă textul slav și cel grecesc, Corbea se raportează de altfel frecvent la textele oficiale (1688 și 1710), pe care uneori pare că le versifică la nivel superficial, fără controlul sursei grecești. Cazul său ilustrează de altfel direcția periferică spre care se îndreaptă genul *Psaltirilor* versificate. Influențat de Kochanowski și de poezia populară, parafraza sa produce uneori pasaje cu valoare poetică, dar mesajul textului este trădat în detalii și fond, prin adaosuri „parazitare”, ceea ce alterează simbolistica religioasă și valoarea încărcăturii de idei. Exprimarea alambicată barocă și neologismele stridente sunt și ele destul de inadecvate textului tradus – contrastând cu firescul și simplitatea lui Dosoftei.

Antim Ivireanul constituie momentul de răscruce în istoria *Psaltirii* românești. După o primă etapă dependentă de slavonă și câteva ezitări în înscrierea pe făgașul Septuagintei, ediția de la 1710 devine un text clasic, numit și *Psaltirea națională* sau *Psaltirea de linie*, în virtutea reeditării lui neîntrerupte, cu mici modificări, până astăzi. În literatura de specialitate s-a citat un studiu care stabilea că acest prototip ar fi apărut în 1703, la Buzău. Totuși, exemplarul unicat, aflat la Biblioteca Academiei, cu cota CRV 139 A, ar trebui eliminat din Bibliografia Românească Veche, fiind o ediție fictivă. Bibliologul Livia Bacâru a fost cea care sesizat, undeva între 1974 și 1976, că volumului are de fapt în interior textul *Psaltirii* de la Râmnic din 1784 (CRV 480), din *Psaltirea* buzoiană din 1703 fiind păstrată doar pagina de titlu. Ceea ce ea nu a remarcat e că acea primă pagină provenea de la *Psaltirii slavonă* (138 A), care avea doar tipicul în românește (în aceeași legătură a copertii, oamenii din biserica din Temerești-Timiș – unde volumul a fost găsit –, inseraseră, probabil, pentru uzul liturgic curent, textul unei *Psaltiri* românești ulterioare, inteligibile pentru ei. De aceea Prototipul *Psaltirii* de linie trebuie considerat ediția următoarea în ordine cronologică, cea tipărită la Târgoviște, de Antim Ivireanul, în 1710. Parcurgerea textului ei ne dezvăluie, într-adevăr, o ediție care se distanțează de versiunea imediat anterioară, cea inclusă în Biblia din 1688, pe care și Antim o retipărise în 1694.

Printre motivele care au făcut din ediția 1710 un „standard”, pot fi invocate, în primul rând, cele amintite de Barbu Teodorescu cu privire la autoritatea textelor damaschiniene: „însemnătatea științifică, fiindcă reproduc cu fidelitate textul grecesc”, „larga lor răspândire în

toată țara, de-a lungul secolului al XVIII-lea”, și „valoarea căpătată prin limba românească folosită”. Traduse după sursa grecească, de autoritate pentru Biserica Răsăriteană, noile versiuni întruneau condițiile pentru a rămâne mai multă vreme nemodificate, odată receptate de public. Pentru receptare, nu putea fi o epocă mai potrivită decât cea a bilingvismului româno-elen al claselor educate, din secolul XVIII. Răspândirea *Psaltirii* lui Antim a mai beneficiat și de avântul pe care arta tiparului îl cunoștea (mai ales datorită lui), și de faptul că în cartea tipărită intra acum o limbă vorbită de popor și modelată de mediul ecleziastic. Desigur un alt aspect decisiv l-a constituit oficializarea, din același an 1710, a slujirii în românește.

Odată impusă de cultul bisericesc, *Psaltirea* Antimiană este preluată de toate edițiile următoare. Astfel, de la ediția prototip a *Psaltirii* de linie 1970, și până la cea curentă (1957) diferențele dintre versiunile principale ale Psalmilor se pot studia ca simple corecturi asupra aceluiași text – fiind vorba practic de cel mai stabil corpus literar românesc.

Prima reeditare a textului o face Damaschin Dascălul, la Râmnic, în 1725, în timpul stăpânirii Imperiului austriac catolic, pe când publicarea textelor noi de către tipografia râmniceană era interzisă. Damaschin era genul de revizor care apela la sursele originale, iar rarele lui retușuri (cel mult câte unul de fiecare Psalm) nu rămân în litera calcurilor grecești – e unul din motivele pentru care cea mai mare parte a lor va fi adoptată de tradiția ulterioară.

În 1795, când ediția din 1688 devenise deja o raritate, apare și cea mai importantă *Biblie* a epocii, semnată de omul de cultură blăjean Samuil Micu – Clain, Deși despre el se vorbește în general ca despre un traducător al întregului corpus biblic, în privința *Psaltirii*, corecturile sale atente nu aduc nici o revizuire traducerii, în *Biblia* de la 1795 este introdusă toată *Psaltirea* lui Damaschin Dascălul din 1725, care fusese retipărită între timp și în Ardeal, de câteva ori. Spre deosebire de restul *Bibliei* de la București, a cărei limbă o considera „întunecată și încurcată”, în acest text nu găsea mai nimic de schimbat, în afară de unele adaptări fonetice și de câteva înlocuiri cu sinonime.

În 1819, Societatea Biblică Rusă, agenție a *British and Foreign Bible Society*, scoate, pentru basarabeni, o *Biblie* bazată pe versiunea lui Samuil Micu, la recomandarea mitropolitului Gavriil Bănulescu. Deși făcute în grabă, de arhimandritul Varlaam, unele modificări vor fi preluate de tradiția ulterioară (Andrei Șaguna va lucra pe această ediție, nu pe cea blăjeană, atunci când va publica *Biblia* de la Sibiu). Alte intervenții nu se impun *Psaltirii* de linie imediat, însă rămân totuși opțiuni de luat în calcul pentru edițiile următoare. Versiunea se mai distinge printr-o serie de scurtări de versete – care însă în general nu rezistă în tradiția ulterioară.

În versiunile *Psaltirii* incluse în Bibliile de la Buzău și Sibiu e de observat în primul rând modernizarea limbii (în forme diferite, în Țara Românească și Transilvania, și în grade diferite, la cei doi ierarhi). Edițiile se bazează pe cele din 1795 și 1819, cea din Buzău apelând chiar și la vechea *Psaltire* din 1710. Versiunea sibiană e mai conservatoare, lucru explicabil, în parte, prin atmosfera polemică în mediul bisericesc din Transilvania epocii. În revizuirea Bibliei, episcopul Filotei al Buzăului se bazează, se pare, doar pe greaca învățată la Vatopedu și pe o anume „inteligentă” și „gust al cititului”, neavând alte „școli teologice”. Retipărește Biblia de la Blaj cu tot cu Precuvântare (pe care o adaugă Tomului V), confruntată cu versiunea din 1819, contribuția sa principală constând în unele actualizări ortografice și gramaticale.

Mitropolitul Andrei Șaguna nu era, aparent, omul care să aducă schimbări textului biblic, ținând cont că „până la 14 ani nu știa românește” și la venirea în Sibiu, la 38 ani, abia rupea câteva cuvinte – deși ulterior a fost admirat pentru progresele făcute. Totuși, luminatul ierarh nu se temea de înnoirile lingvistice. S-a ocupat personal de diortosiri – cum arată corecturile păstrate în biblioteca proprie – și îi venea greu să accepte, cum făcuseră Filotei și alți ierarhi, superioritatea Bibliei blăjene, într-un mediu dominat de discursuri confesionale dure – unele voci catolice revendicând neecumenic și nefilologic ediția lui Micu. Replica sa era că, pe de o parte, „limba Bibliei o dată se face” – astfel că diortosirile lui Micu nu puteau umbri meritul primelor traduceri –, pe de altă parte, că îndreptările erau necesare nu doar față de tradiția blăjeană, ci chiar față de erorile înrădăcinate de tradiția mai veche, bazându-se acum pe textul Septuagintei publicate la Atena în 1843. Era vorba nu doar de cuvinte „nedând destul de bine înțelesul cel adevărat” ci și de numeroase „nepotriviri”, mai ales „în împărțirea capetelor în stihuri” față de textul grecesc și slavon. În polemica purtată cu Ion Heliade Rădulescu, care voia „o limbă nouă și o Biblie nouă într-un chip iluzoriu” Șaguna a avut, pe ansamblu, dreptate: „gratiadi-ma” din Ps. 50,1 și expresii ale dialectului burghez al vremii folosite de Heliade nu doar că nu au pătruns în limbajul biblic al românilor, dar sunt astăzi de mult desuete. Pe când revizuirile făcute aproape simultan de Filotei al Buzăului și Andrei Șaguna la Sibiu rămân la același limbaj biblic consacrat, deși corespund unui stadiu lingvistic nou, caracterizat, printre altele, de o tendință de deslavizare. În timp ce Șaguna, în virtutea propriului principiu al stabilității, păstrează formele moștenite, Filotei, care folosește un alfabet de tranziție, caută soluții de modernizare. Uneori, Filotei corectează și acolo unde nu e cazul, alteori, schimbările sunt stângace, ignorând unele subtilități ale textului. Tradiția ulterioară preia totuși mare parte de înnoirile sale. Și dintre micile intervenții în text ale lui

Șaguna, unele vor fi ignorate, altele vor fi asimilate de tradiție. Există însă și locuri unde atât versiunea lui Filotei, cât și cea a lui Șaguna vor fi ignorate în favoarea celor anterioare.

O comisie Sinodală a lucrat, între 1908 și 1913, la revizuirea Bibliiei, dar ideile vehiculate pentru revizuire nu au întrunit consensul celor interesați. Soluția de compromis a fost în acel moment de a se retipări Biblia existentă, însă „cu litere străbune”. O *Psaltirea* în alfabetul latin apare în 1910. Apoi, ediția biblică din 1914, prima numită „Sinodală”, după unirea Țării Românești cu Moldova și dobândirea autocefaliei, preia textele lui Șaguna și (mai ales) Filotei, căutând, în linii mari, o medie între cele două (consultând însă și versiunea blăjeană). Transcrierea în noul alfabet a fost prilej și pentru mici corecturi și actualizări lingvistice.

Psaltirea apărută 1957, la editura IBMBOR, ultima și cea mai importantă revizuire a textului standard până în prezent, devenise necesară întrucât versiunile *Psalmilor* semnate de Gala Galaction și Nicodim Munteanu la începutul secolului XX erau respinse de masa credincioșilor Bisericii. Ebraiștii Mircea Chialda și Vladimir Prelipceanu și elenistul Dumitru Fecioru – supervizați de mitropolitul Efrem Enăcescu – aduc ajustări vechiului corpus. Multe modificări sunt doar înlocuiri de sinonime, mai ales dacă ele permit o actualizare a limbajului. În contextul regimului comunist, *boier* este schimbat cu *căpetenie*, în timp ce *a povesti*, pe fundalul denigrării religiei drept „basm” e înlocuit de prelați, ca reacție, cu *a istorisi*. S-au depus remarcabile eforturi pentru a da mai multă claritate expresiilor, iar pentru asta, în unele locuri se apelează la soluțiile propuse de *Bibliile* britanice, care foloseau sugestii din apusene bazate pe *Vulgata* (la rândul ei bazată, în general, pe versiunea ebraică) sau direct pe *Textul Masoretic*. Această revizuire schimbă sau rescrie aproape complet 60-62 de versete din cele 2.586 versete ale *Psaltirii*. Pe de altă parte, versete care să nu suferă nici o ajustare (nici măcar de punctuație) sunt foarte rare. Totuși, programul acestei ediții – ușor de desprins de altfel din diortosirile revizorilor – a fost limitarea modificărilor. Caracteristică pentru această versiune este chiar păstrarea, acolo unde se operează modificări, a vechilor sonorități, pentru a masca revizuirile și a da aparența unui retuș minimal. Ediția are însă și neajunsuri. Din păcate, soluțiile dependente de Textul Masoretic s-au adoptat prea ușor, iar reviziile majore pe care Psalmii 48, 67, 72 și 126 le suferă pe baza textului ebraic nu oferă mai multă claritate.

Societatea Biblică Britanică și pentru Străinătate (BFBS) era responsabilă pentru crearea unei ramuri speciale a filiațiilor în traduceri biblice. Istoria acestei Societăți cuprinde două etape: de la înființarea în 1804 și până în 1825, ea reprezentat un experiment ecumenist protestant, toate cultele fiind ajutate în mod nediscriminatoriu să își tipărească Bibliile proprii. Ulterior, statutul de ONG laic, dar cu background protestant, nu a mai putut opri tendințele

prozelitismului, iar societatea a dus o acțiune de ofensivă împotriva celorlalte culte, cu sprijinul politic al ambasadelor unui Imperiu global. Multe din excesele acestei societăți erau generate și de lipsa comunicării și de necunoașterea altor tradiții de către insularii epocii. Colportorii și agenții sufereau șocuri culturale în țările ortodoxe, și numeau pietatea locală *idolatrie* sau *fanatism superstițios* – în ciuda atitudinii rezervate pe care Societatea, în virtutea programul ei inițial, le-o recomanda. După *Biblia* românească tipărită în 1819 de BFBS în Basarabia, în Țările Române, activitatea Societății începe tocmai după momentul radicalizării protestante din 1825. În privința *Psalmilor*, sunt de consemnat următoarele ediții: În 1859, apar „Psalmii”, traducere de Constantin (Costache) Aristia; apoi, în 1863, altă traducere apare sub semnătura unui evreu creștin, Keller, agent al BFBS în Țara Românească, și a lui Ștefanide, român cu origini grecești. Începând cu această ediție, *Psaltirile* „britanice” poartă de regulă titlul „Cartea Psalmilor tradusă întocmai după textul original” (afirmând deci implicit superioritatea variantei Masoretice, întrucât este în limba originală). În 1866, urmează o ediție tradusă de alt evreu convertit, Ieronim Voruslan, profesor de seminar ortodox. Această versiune suferă o revizuire mai strictă în direcția Textului Masoretic din partea agentului William Mayer (de la London Jews Society Iași) în 1867, care e retipărită în 1867, în tomul al II-lea al Vechiul Testament încheiat în 1869, apoi impusă și în Bibliile 1871 (Iași) și 1873 (Budapesta). N. Nițulescu realizează altă o revizuire, care apare în Biblia de la Iași în 1874, în *Psaltirile* din 1875, 1877 și 1881 (Viena) și 1906 și 1917 (București), apoi în Bibliile bucureștene din 1908, 1911 și 1921. În fine, Dumitru Cornilescu publică, în 1920, „Cartea Psalmilor”, sub egida Societății Evanghelice Române – versiune ce va fi inclusă întâi în *Biblia* publicată în 1921 de prințesa Ralu Callimachi, apoi propusă și acceptată de BFBS în 1924, retipărită în 1931 și de atunci încolo, fiind pusă în circulație pe scară largă de colportorii Societății. Cornilescu preia de la predecesori și din traduceri occidentale Segond și Darby toate sugestiile de adaptare a textului în direcția doctrinei protestante, ducând la culme partizanatul Societății Biblice Britanice. De altfel, Contribuția lui cea mai importantă, poate fi considerată tocmai această colectare a tuturor sugestiilor și accentelor anti-ortodoxe (din edițiile anterioare britanice, din partea agenților, a mișcării neoprotestante locale, și din versiunile străine pe care le considera respectabile – dar, uneori, sursa acestor sugestii urcă până la Textul Masoretic) pentru a crea o versiune etalon a interpretării biblice neoprotestante, strict confesionale, a epocii. Se încălcau nu doar principiile de neutralitate statuate inițial de Societate, ci și cele pe care le apăra însuși Cornilescu.

Încă un episod de colaborare fructuoasă cu Biserica Ortodoxă are loc după ce în locul BFBS începe să acționeze UBS, organism care a reușit să găsească un *modus vivendi* cu

guvernările din Europa de est, contribuind în România, la tipărirea Bibliei Ortodoxe de la 1968, cu concursul dat de patriarhul Justinian. Biblia Ortodoxă din 1968 cuprindea, în urma deciziei lui Justinian, Vechiul Testament din 1936, *Psaltirea* din 1957 și Noul Testament din 1951. Ea a fost tipărită inițial cu titlul de „probă”, dar avea să fie republicată fără modificări până astăzi.

Ideea protestantă a traducerii frecvente a textului biblic, pentru actualizarea permanentă a limbii și accesibilizarea mesajului nu corespundea tradiției ortodoxe. Seria de Biblii și Psaltiri protestante din secolul XIX, încerca, poate în virtutea unui spirit protestatar, să ducă la bun sfârșit experimentul lui Heliade Rădulescu, ruinându-și, prin limba ultraneologizantă, șansele de a deveni ediții de referință pentru publicul larg. Socotită, în general, drept cel mai mare succes al Societății în România, versiunea Cornilescu alunecă în extrema opusă față de edițiile britanice precedente: ea elimină într-adevăr neologismele, dar în favoarea utilizării unui registru excesiv de colocvial, renunțând la tot ceea ce considera a fi calc, în numele unei „clarificări” forțate și al transpunerii în limba populară, cu prețul exactității. În spiritul apusean protestant, formele verbale ebraice, lipsite de sistemul timpilor din limbile europene sunt interpretate în mod liber, uneori discutabil. Părintele David remarcă la Cornilescu și întrebuițarea a unor termeni inadecvați unui text religios destinat marelui public. În *Psalmi*, o serie de astfel de opțiuni neinspirate compromit stilul poetic al traducerii.

Chestiunea substanțială a diferențelor generale între traducerile „britanice” și *Psaltirea* de linie ortodoxă o reprezintă alegerea ca sursă a textului ebraic (Masoretic), în locul celui grecesc (Septuaginta) – linia pe care BFBS merge cu strictețe, începând din 1825. Între cele două surse deosebiri sunt numeroase și, pe alocuri, majore. Alegerea variantei de referință nu ține însă de o opțiune filologică, ci de una confesională, în funcție de raportarea în primul rând la autoritatea lui Luther sau la cea a Sfinților Părinți ai Bisericii, și în funcție de publicul-țintă. 20 de locuri din Psalmii versiunii Septuaginta sunt chiar citați ca atare în Noul Testament, deși se regăsesc într-o formă diferită în Textul Masoretic. Totuși, nici măcar edițiile Britanice nu urmează întotdeauna Textul Masoretic cu științificitatea pe care o pretind, căci ele apelează uneori la traduceri după traduceri...

În analiza textului lui Cornilescu, nu am folosit, ca Pr. Savelovici, argumentul autorității ortodoxe, ci ne-am bazat tocmai pe filologia biblică de factură occidentală, relevantă și pentru protestanți. Am mai remarcat la versiunea sa o notă biografică foarte accentuată, în aceeași direcție polemică personală față de Biserica Ortodoxă. Creditat, din neștiința limbii române și din spirit prozelitist de BFBS, i-a dezamăgit ulterior chiar pe agenți. Astăzi, fiind depășit din toate punctele de vedere, credem că se impune o reevaluare a ediției lui în conformitate cu

noile realități interconfesionale și cu o abordare științifică și onestă în definirea surselor și metodelor de traducere.

Dintre traducerile mai noi, am ales, din spațiul catolic, versiunea lui Liviu Pandrea, pentru seriozitatea ei filologică și pentru maniera în care se raportează, ca program, la versiunile curente ortodoxe, pe care vrea să le depășească. A folosit originalul ebraic și s-a ajutat de 22 de traduceri diferite, în 6 limbi – nu ezită însă să și ocolească Textul Masoretic. Proiectul traductologic e unul hibrid, exprimând o concepție diferită de cea obișnuită în spațiul ortodox. Limbajul său răspunde unor cerințe estetice confesionale, fiind înclinat spre folosirea neologismelor latinizante. În unele soluții, dă însă dovadă de intuiție traductologică, dar în altele amestecă simple opinii personale, în sfortșarea sa de a lămuri toate exprimările obscure.

În ediția realizată împreună cu Vasile Radu, Gala Galation e preocupat în primul rând de rațiunile estetice. Nu e mulțumit cu o simplă traducere biblică, ci vrea „reînflorirea *Bibliei*”. Mitropolitul Athanasie Mironescu îi critică tendința de „a schimba fără trebuință cuvintele”, mai ales a pasajelor din *Psalmi* des folosite în cult sau cu încărcătură alegorică. Gala Galation are însă ambiția să dezambiguizeze textul, chiar cu prețul fidelității traducerii. Decide să ia ca sursă Textul Masoretic, deși, în multe locuri, orizontul său e conturat de fapt de traducerea lui Louis Segond. Limbajul colorat cu regionalisme, pentru culoare poetică, face și el ca această versiune să rămână un experiment, fiind un reper nesigur pentru înțelegerea originalului.

Nicodim Munteanu își publică primele traduceri de *Psalmi* în 1915, pe când era deja episcop de Huși. Limba lui e una simplă și sobră, potrivită cărțișpr bisericești, fără sonorități stridente. Face uneori adaptări, fără consecințe semantice, sau mici îndreptări, și poate reformula, păstrând sensul, chiar cu câteva intuiții notabile. Nicodim declară că „traducerea e făcută după textul grecesc al Septuagintei, consultându-se și textele: evreesc, slavon, rusec etc.” Teoretic, „textul ebraic a servit drept confruntare acolo unde Septuaginta nu era destul de limpede, iar textele ruse, franceze, engleze și nemțești au fost texte ajutătoare.” Nicodim Munteanu era, totuși, traducător de teologie rusească și cunoscător mai ales de rusă și slavă. Versiunea sa biblică, așa cum arată agenții BFBS, se baza în special pe rusă, în unele locuri opțiunea sa fiind evidentă. Adoptă și unele soluții conforme cu Textul Masoretic, sub influența lui Cornilescu (pe care nu se dă înapoi să îl preia) și a traducerilor britanice și, poate, a lui Segond. Din păcate, limba frumoasă a *Psaltirii* lui Nicodim Munteanu nu a putut fi folosită multă vreme, tocmai din cauza acestor neajunsuri.

Versiunea Bartolomeu Anania (fost șef al IBMBOR) răspunde în primul rând unei nevoi resimțite de mitropolit în calitatea sa de cărturar. A început traducerea în 1980, colaborând, inițial, cu elenistul Dumitru Fecioru, până la moartea acestuia în 1988, apoi cu alți buni cunoscători de greacă. Forma finală răspunde și nevoilor mediului interconfesional transilvănean, unde Anania devine ierarh, în 1993 – mediul său fiind unul supus presiunii bibliștilor protestanți. E o *Biblie* (și o *Psaltire* în strofe) cu multe note de subsol, destinate cititorului individual. Reflexele de scriitor intervin în multe locuri. Caută și de multe ori găsește soluții corecte, deși, uneori, încercând să aducă textul la „vârsta de astăzi a limbii”, îl sărăcește mai mult, formulările sale nefiind întotdeauna mai lizibile decât cele anterioare. Pe lângă scriitor, în traducere intervine și clericul, încercând nu să clarifice, ci să separe și să protejeze terminologia teologiei morale de contextele întâmplătoare, în timp ce catehetul din sine pare că încearcă să forțeze textul să exprime anumite idei edificatoare. Demersul declarativ al versiunii sale era acela de a „restaura, pentru Vechiul Testament, prezența și autoritatea Septuagintei” – prin care înțelege, aproximativ de altfel, „textul ediției critice a lui Alfred Rahlfs”. În destule locuri, nici aceasta însă nu se confirmă. În realitate, încearcă un gen de compilație între diversele traduceri consultate.

Traducerea Septuagintei realizată sub egida New Europe College a fost un demers cu rigoare științifică și cu program, de aceea textul rezultat e de luat în seamă. Doar că programul, așa cum e prezentat de coordonatorul Cristian Bădiliță, are vicii de concepție, iar realizarea, cel puțin un viciu de procedură. Septuaginta e, într-adevăr textul încărcat cu autoritatea ecleziastică, dar și versiunea masoretică aduce o mărturie importantă – la fel, și tradiția scripturistică autohtonă. E absurd așadar să se facă un program din ignorarea Textul Masoretic, pentru a fi astfel mai fideli Septuagintei. Pe de altă parte, Bădiliță comite și excesul contrar, promovând ideea unei traduceri limitate la interpretările date de Sfinții Părinți ai Bisericii. Or, așa cum nu toată literatura patristică este normativă pentru Ortodoxie în general, nici tâlcuirea patristică nu este substituibilă pasajelor biblice pe care le invocă. În plus, traducerea Psalmilor este realizată de Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu, recomandate, desigur, de competența filologică, dar, aparent, și cu o agendă confesională catolică neasumată la vedere. În *Introducerea* proprie, acestea chiar îl contrazic pe Bădiliță, punând Textul Masoretic și Septuaginta pe același plan, iar în mai multe opțiuni din pasaje echivoce se simte dependența culturală de filonul catolic – care socotește azi textul ebraic autoritate principală: se caută compromisul din partea textului grecesc, decuplând chiar traducerea de tradiția răsăriteană. Dincolo de aceste incoerențe, se pot spune și destule lucruri pozitive despre această versiune. Ea nu urmărește să fie atât literară, cât fidelă – fiind exactă

în multe locuri, inclusiv în unele pasaje dificile. Compromisurile cu versiunile vestice nu se fac forțat, ci doar cu baze textuale rezonabile (în virtutea dependenței de aceeași ediție Rahlfs).

Una din concluziile cercetării noastre se referă la etapizarea specifică a istoriei *Psaltirii* românești, dominată de seria filiațiilor din perioada 1710-1957, cu o fază premergătoare – când versiunile bazate pe slavonă erau, de asemenea, apropiate. Actualizările și grefele de inspirație masoretică, aduse în secolul XX nu reușesc, în general, să îmbunătățească textul.

În privința raporturilor interconfesionale, *Psaltirea* a fost de-a lungul timpului un element de apropiere. Chiar traducerea Cornilescu, difuzată în continuare în România în tiraje nerezonabile, se încadrează în făgașul unei tradiții mai vechi britanice, la care au lucrat și ortodocși. Punând în parantezele contextuale tușele ei polemice confesionale, ea poate fi folosită, în multe locuri, ca mărturie, fie și indirectă, pentru textul ebraic și receptarea lui occidentală, chiar dacă nu e perfect consistentă din punct de vedere științific.

Această întreprindere nu și-a propus și nu putea să fie exhaustivă. Din rațiunile unei dimensionări rezonabile, dar și din cauza relevanței mai scăzute pentru înțelegerea textului actual al *Psaltirii* sinodale ortodoxe, am lăsat deoparte destule traduceri și parafraze interesante în sine.

Studiul aprofundat al modificărilor aduse *Psaltirii* de linie de către recenzia din 1957 (și mai ales neajunsurile lor) ar merita un studiu de cel puțin aceeași întindere și durată, pentru care cel de față a fost doar o introducere și un argument. De altfel, edițiile 1957 și 1914 ar trebui luate ca bază pentru o viitoare nouă versiune sinodală. Aceasta – credem că se desprinde din lucrarea noastră – nu va trebui să fie o traducere diferită, ci doar o revizuire, și nici să aducă o înnoire de limbaj semnificativă, având în vedere specificul acestei cărți în spațiul liturgic ortodox.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

Anania 2001a: *Biblia. Ediție jubiliară a Sfântului Sinod* (tr., introd. și postfață Bartolomeu Anania), IBMBOR, București, 2001.

Anania 2011: *Biblia cu ilustrații*, Jurnalul Național –Litera, București, 2011 (introd. și postfață Bartolomeu Valeriu Anania).

Ἀπολόγιον, Snagov, 1697, (B.A.R. CRV 106)

Antim, 1997: Antim, Ivireanul, *Opere*, ed. Gabriel Ștrempele, Minerva, București, 1997.

Arhiva British and Foreign Bible Society – Cambridge (*Records of the Editorial-Translations Department – Romanian, Minutes, Correspondence with Depots, Editorial Correspondence Inwards, Misc. Memos. Re. Scriptures for Rumania*)

A. Bailly, *Dictionnaire Grec-Français*, Hachette, Paris, 2000.

Băltăceanu 2006: *Septuaginta* (ed. C. Bădiliță, F. Băltăceanu, M. Broșteanu), vol. IV/I (trad. și introd. de Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu), Colegiul Noua Europă - Polirom, București, Iași, 2006.

BDB: F. Brown, S. R. Driver, C. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Houghton Mifflin, Boston-New York, 1907.

Biblia, Ediția Sfântului Sinod, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1914

Biblia, IBMBOR, București, 1968, 1988 și 2014

Biblia, Societatea Biblică Rusă, Sankt Petersburg, 1819.

Biblia, trad. Cornilescu, Societatea Evanghelică Română, 1921, și *Bibliile „Britanice”* 1871, 1874, 1911, 1921, 1924 și 1931, Biblia GBV 1990, Biblia NTR 2007.

Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură 1688, ediția jubiliară, IBMBOR, București, 1998

Biblia Hebraica Stuttgartensia, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1997.

Biblia Sacra, trad. I. Heliade Rădulescu, Preve și Comp, Paris, 1858.

Biblia Sacra Vulgatae Editionis, Veneția, 1710

Biblia Sacra Psalmi, trad. C. Aristia, Societatea Ierografică Bretanică și Streină, București, 1859.

Șaguna 1858: *Bibliia*, (ed. și prefață Andrei Șaguna), Tipografia Episcopiei Ardealului, Sibiu, 1856-1858.

The Biblical Qumran Scrolls, ed. Eugene Ulrich, Brill, Leiden-Boston, 2010.

Biblia, vol. III, Tipografia Sfintei Episcopii, Buzău, 1855.

Biblia Hebraica Stuttgartensia, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1997

Biblia Sacra, Psalmi (trad. C. Aristia), Societatea Ierografică Bretanică și Streină, București, 1859.

Biblia Sacra (tr. Heliade Radulescu), Paris, 1858.

Biblia, Ediția Sfântului Sinod, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1914; 1936

Galaction/Radu 1938: *Biblia* (prefață de Gala Galaction și Vasile Radu), Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, București, 1938.

Biblia, IBMBOR, București, 1968, 1988 și 2014.

Biblia, Societatea Biblică Rusă, Sankt Petersburg, 1819.

- Biblia*, Tomul 3, Tipografia Sfintei Episcopii, Buzău, 1855.
- БІВЛІА, ВЪ С҃НОДА́ЛЬНОЙ Т҃҃ПОГРА́ФІИ, Moscova, 1894.
- БИБЛИЯ, ИЗДАНИЕ МОСКОВСКОЙ ПАТРИАРХИИ, Moscova, 1956.
- Biblia, Donețk, 2002 (retipărirea ediției 1900 a versiunii 1751)
- Biblia Sacra Vulgata*, German Bible Society, 2007.
- BRV: Bianu I., Hodoș N. (ulterior Simionescu D.), *Bibliografia românească veche 1508-1830*, vol. I-IV, Socec, București, 1903-1944.
- Candrea 1916: *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește* (ed. și introd. I. A. Candrea), Socec, București, 1916.
- Cantemir 1973: Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, (trad. P. Pandrea, ed. M. Popescu), Minerva, București, 1973.
- Carte de cântări* („Fragmentul Todorescu”), Cluj, 1570 (CRV 13A).
- Cartea Psalmilor*, Societatea Biblică Britană și Străină, Goldner, Iași, 1867.
- Cartea Psalmilor*, Societatea Biblică Britană și Esternă, Weiss, București, 1866.
- Cartea Psalmilor*, trad. D. Cornilescu, Societatea Evanghelică Română, București, 1920.
- Cartea Psalmilor – Sefer Tehilim* (trad. Liviu Pandrea), Viața Creștină, Cluj, 1993.
- Catavasier*, București, 1715, (B.A.R., CRV 171 A)
- Ceasoslov*, Târgoviște, 1715 (B.A.R., CRV 170)
- Ceaslov 1973: *Ceaslov*, IBMBOR, București, 1973
- Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, *Bibliografie filologică românească. Secolul al XVI-lea*, Editura Academiei, București, 1974
- Ciorănescu 2002: Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române* (ed. Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin), Saeculum I.O., București, 2002.
- Cobzaru 2007: *Psaltirea de'nțales* (ed. și introd. Mihaela Cobzaru), Demiurg, Iași, 2007.
- Codex Alexandrinus – photographic facsimile*, British Museum, Londra, 1957.
- Codex Sinaiticus (typographical facsimile)*, Leslie McFall, Cambridge, 2006.
- Codex Vaticanus B*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1999.
- Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan, Voevodul Moldovei* (ed. N. Drăganu), „Ardealul”, Cluj, 1924.
- Codicele voronețean* (ed. Mariana Costinescu), Minerva, București, 1981.
- Darlow-Moule: T. H. Darlow, H. F. Moule, *Historical Catalogue of Printed Bibles*, vol. II, part IV, British and Foreign Bible Society, London, 1923.
- Dicționar latin-român*, Editura Științifică, București, 1962.
- Vladimir Dogaru, *Eminescu și Dosoftei, înrudiri lexicale*, în *Mitropolia Olteniei*, an XXXI (1979), nr. 4-6 (aprilie-iunie), pp. 388-393.
- Dosoftei, 1980: Dosoftei, *Dumnezăiasca Liturghie 1679*, ediție critică de N. A. Ursu, MMB, Iași, 1980.
- Bianu 1887: Dosoftei, *Psaltirea în versuri. Publicată de pe manuscrisul original și de pe edițiunea dela 1673* (ed. și introd. I. Bianu), Edițiunea Academiei, București, 1887.
- Leon Dură, *Bibliografie vetero-testamentară românească din perspectivă tematică*, Logos Râmnicu Vâlcea, 2005
- Eminescu 1985: Mihai Eminescu, *Opere*, vol. XIII (Publicistică), Editura Academiei, 1985.
- Eminescu 1989: Mihai Eminescu, *Opere*, vol. XVI (Corespondență. Documentar),

Editura Academiei, 1989.

Evhologhion adecă Molitvelnic, Râmnic, 1706 (B.A.R., CRV 150 A)

Evhologhion adecă Molitvelnic, Târgoviște, 1713 (B.A.R., CRV 164 A)

Τῆς Θείας Γραφῆς, Frankfurt, 1696 (online, prin Frankfurt Münchener DigitalisierungsZentrum Digitale Bibliothek)

Gherman 2010: T. Corbea, *Psaltirea în versuri* (ed. și introd. Alin-Mihai Gherman), București, Editura Academiei, 2010.

Gheție/Teodorescu 2005: *Psaltirea Hurmuzaki* (ed. și introd. I. Gheție și M. Teodorescu), Ed. Academiei, București, 2005.

Goci 1998: Dosoftei, *Psaltirea în versuri* (ed. și postfață Aureliu Goci), Editura 100+1 Gramar, București, 1998.

Good News Bible, Bible Societies/Harpercollins, 1994.

Th. Iordănescu, *Dicționar latin-român* (revizuire de M. Diaconescu și A.-C. Halichias), 2003.

Jan Kochanowski, *Psalterz Dawidów*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Varșovia, 1982.

Koehler-Baumgartner: L. Koehler, W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Brill, Leiden, New York, Köln, 1994.

H. Liddell, Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Harper & Brothers, New York, 1883.

Midrash: *The Midrash on Psalms*, trad. William Braude, New Haven, Yale University Press, 1959.

T.A. Lysaght, *Old Church Slavonic (Old Bulgarian) – Middle Greek – Modern English Dictionary*, Brüder Hollinek, Wien, 1983.

Liturghier, Târgoviște, 1713, (B.A.R., CRV 164)

Micu 2000: *Biblia de la Blaj, 1795*, (trad. și introduceri Samui Micu, ediție de Ioan Chindriș), ediție jubiliară, Napoca Star - Tipografia Vaticană, Cluj - Roma, 2000.

Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Viena, 1862-1865.

Vasile Militaru, *Psaltirea în versuri*, Lumină din lumină, București, 2000.

Molitvelnic de-nțăles, Iași, 1681 (B.A.R., CRV 72)

Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars XI, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2003

Neculce 1936: *Cronica lui Ion Neculce* (ed. Al. Procopovici), Scrisul Românesc, Craiova, 1936.

Nicodim 1944: *Biblia* (trad. și introd. Nicodim Munteanu), IBMBOR, București, 1944.

Noul Testament „britanic” (cu Psalmii), BFBS, 1859, 1863, 1867, 1871, 1875, 1877, 1881, 1917.

Noul Testament de la Bălgrad 1648, Reîntregirea, Alba Iulia, 1998.

New Testament and Psalms in Church Slavic, Ostrog, 1580 (Darlow & Moule 8369, Bible Society, Cambridge University Library)

Origen 1875: *Origenis Hexaplorum*, Frederick Field (ed.), Clarendonianus, Oxford, 1875.

The Ostroh Bible 1581 (A Facsimile), St Andrews College, Winnipeg, 1983.

Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, Editura Enciclopedică, București, 2002

R. Payne Smith, *A Compendious Syriac Dictionary* (ed. J. Payne Smith), Clarendon Press, Oxford, 1903.

The Peshitta Psalter, According to the West Syrian Text (ed. William Emery Barnes), Cambridge University Press, 1904.

Programele *Bible Works 9* și *STEP Bible 2.0*.

Psalmii, Societatea Ierografică Britanică și Străină, Tipografia Stephan Rassidescu, București, 1863.

Psalmii în traducerea lui Sadoveanu (ed. I. Opreșan), Saeculum, București, 1992.

Psalms in Greek according to the Septuagint (ed. Henry Barclay Swete), Cambridge University Press, 1896.

Psaltirea, IBMBOR, București, 1957

Psaltirea Râmnic, 1725 (B.A.R., CRV 186)

Psaltirea Târgoviște, 1710 (B.A.R., CRV 161 B)

Psaltire (tr. în versuri de Dosoftei), Uniev, 1673 (CRV 65).

Psaltirea de'nțales (tr. Dosoftei), Iași, 1680 (B.A.R., CRV 70)

Psaltirea lui David, trad. Calomira de Cimara, Lumina Moldovei, Iași, 1923.

Psaltirea Scheiană comparată cu celelate Psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește, ed. I.-A. Candrea, Socec, București, 1916.

Psaltirea slavonă, Mediaprint, Pitești, 2015.

Psaltirea (trad. Gala Galaction și Vasile Radu), Editura IBBOR, București, 1929.

Psaltirea Blaj, 1780 (B.A.R. CRV 440)

Psaltirea București 1780 (B.A.R. CRV 441)

Psaltirea Râmnic 1793 (B.A.R. CRV 568A)

Psaltirea Buzău, 1703 (B.A.R., CRV 139 A+480).

Psaltirea Râmnic, 1784 (B.A.R., CRV 480).

Psaltirea (trad. Ioan Prale), Brașov, 1827 (CRV 1322).

Psaltirea de la Alba Iulia 1651 (ed. Mihai Moraru, Alexandra Moraru și Mihai Gherman, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2001

Psaltirea, IBMBOR, București, 1957

Psaltirea, Tipografia cărților bisericești, București, 1910

Psaltirea Scheiană (1482) (ed. I. Bianu), Edițiunea Academiei, București (1889)

Psaltirea Scheiană – Ms. rom. 449.

Baker/Saldanha 2009: *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* (ed. Mona Baker, Gabriela Saldanha), London/New York, 2009.

Sander-Trenel: N. Sander, I Trenel, *Dictionnaire Hebreu-Français*, B.A.I., Paris, 1859

Septuaginta (ed. A. Rahlfs), German Bible Society, 1935

Septuaginta, vol 1 (ed. C. Bădiliță, F. Băltăceanu, M. Broșteanu, D. Slușanschi), vol. 4 (ed. C. Bădiliță, F. Băltăceanu, M. Broșteanu), Colegiul Noua Europă – Polirom, București, 2004, 2006

Sânta Scriptură a Vechiului Testament, Tomul al Doilea, Societatea Biblică Britană și Străină, Goldner, Iași, 1867.

Sfânta Scriptură, Institutul Biblic, București, 1936

Targum: *The Targum of Psalms*, traducere și note David Stec, Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 2004.

Toma 1976: Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577)* (ed. și introd. Stela Toma), Editura Academiei, București, 1976.

Ursu 1974: Dosoștei, *Psaltirea în versuri* (ed. și introd. N.A. Ursu), MMS, Iași, 1974.

Ursu 1978: Dosoștei, *Opere, 1. Versuri* (Ed. și notă asupra ediției de N. A Ursu), Minerva, București, 1978.

Vinereanu 2008: Mihai Vinereanu, *Dicționar etimologic al limbii române. Pe baza cercetărilor de indo-europenistică*, Alcor Edimpex, București, 2008.

Vita 1976: *The Vita of Constantine and the Vita of Methodius* (tr. Marvin Kantor și Richard White), University of Michigan, 1976.

B. Literatură secundară

Abrudan 1988: D. Abrudan, *Biblia lui Șerban tricenară*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an CVI (1988) nr 9-10 (septembrie-octombrie), pp. 102-117.

Dumitru Abrudan, Gala *Galaction - inițiative și strădanii pentru un text scripturistic cât mai fidel surselor originale. 130 de ani de la naștere*, http://www.tabor-revista.ro/in_ro.php?module=content_full&id=10487

Dumitru Abrudan, *O dispută dintre Șaguna și Heliade Rădulescu pe tema traducerii Bibliei*, în *Revista teologică*, serie nouă an III (75), 1993, nr. 2, aprilie-iunie, pp. 44-53.

Adamescu 1920: G. Adamescu, *Istoria literaturii române*, Alcalay, București, 1920.

Pereț/Lihaciov/Kuzmina/Pigarev/Robinson 1963: V.P. Adrianova-Pereț, D.D. Lihaciov, V.D. Kuzmina, K.V. Pigarev și A.N. Robinson, *Istoria literaturii ruse* (tr. Tamara Gane și Tatiana Niculescu), vol. 1, București, 1963.

Alexandru 1957: Alexandru, D., *O luminoasă figură de monah cărturar: Grigorie Râmnicianu*, în *Mitropolia Olteniei*, IX (1957), nr. 9-10, pp. 615-633.

Alexeev 1995: Anatoly Alexeev, *The Slavonic Bible and Modern Scholarship*, în *Jews and Slavs* (ed. Wolf Moskovich, Samuel Schwarzband, Anatoly Alekseev), vol. 3, Jerusalem, 1995, pp. 25-39.

Alter 2007: Robert Alter, *The Book of Psalms. A Translation with Commentary*, W.W. Norton & Company, New York, London, 2007.

Anania 2001b: Bartolomeu Valeriu Anania, *Introducere în citirea Sfintei Scripturi*, Renașterea Cluj Napoca 2001

Andriescu 1978: Al. Andriescu, *Studiu introductiv*, în *Dosoștei, Opere*, vol. 1, Minerva, București, 1978, pp. v-lxxxvii.

Andriescu 2003: Al. Andriescu, *Psalmii în Literatura română*, în *Monumenta linguae Dacoromanorum*, vol. 11 *Liber Psalmorum* (ed. Al. Andriescu, E. Dima, M.A. Gherman), Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", 2003, pp. 5-144.

Atwood 2009: Craig Atwood, *The Theology of the Czech Brethren from Hus to Comenius*, University Park, Pennsylvania, 2009.

Balotă 1925: A. Balotă, *La nasalisation et le rhotacisme dans les langues roumaine et albanaise*, Socec, București, 1925.

Barbu Bucur 1969: Sebastian Barbu Bucur, *Monumente Muzicale. Filotei Sin Agăi Jipei – prima Psaltichie românească cunoscută până acum*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an

LXXXVII (1969), nr. 9-10, pp. 1066-1075.

Barbu Bucur 1980: Sebastian Barbu Bucur, *Învățămintul psaltic până la reforma lui Hrisant*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an XCVIII (1980), nr. 3-4, pp. 481-508.

Barbu Bucur 1981a: Sebastian Barbu Bucur, *Monumente muzicale în B.O.R. Filothei Sin Agăi Jipei – prima Psaltichie Românească (II)*, în *Glasul Bisericii*, an XL (1981), nr. 3-5, pp. 475-510.

Barbu Bucur, 1981b: Sebastian Barbu Bucur, *Filothei sin Agăi Jipei, Psaltichie rumânească*, vol. I, Editura Muzicală, București, 1981.

Barnstone 1993: Willis Barnstone, *The Poetics of Translation*, Yale University Press, New Haven – London, 1993.

Batalden/Cann/Dean 2004: Stephen Batalden, Kathleen Cann, John Dean (editori), *Sowing the word. The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004*, Sheffield Phoenix Press, 2004.

György Bauhofer, *History of the Protestant Church in Hungary from the Beginning of the Reformation to 1850. With Special Reference to Transylvania* (tr. J. Craig), Phillips/Derby, Boston/New York, 1854.

Doru Bădără, *O ediție necunoscută a „Psaltirii în versuri” a lui Dosoftei*, <http://www.bcub.ro/carti-vechi-rare/carte-romaneasca/o-editie-necunoscuta-a-psaltirii-in-versuri-a-lui-dosoftei>.

Bădiliță 2004a: Cristian Bădiliță, *Eveniment editorial: Septuaginta în limba română (I)*, în *România literară*, nr. 10/17.03.2004, pp. 18-19.

Bădiliță 2004b: Cristian Bădiliță, *Eveniment editorial: Septuaginta în limba română (II)*, în *România literară*, nr. 11/ 24/03/2004, pp. 18-19.

Bădiliță 2004c: Cristian Bădiliță, Notă asupra traducerii, în *Septuaginta*, vol 1 (ed. C. Bădiliță, F. Băltăceanu, M. Broșteanu, D. Slușanschi), NEC/Polirom, București, 2004.

Bălan 1912: Nicolae Bălan, *Un congres biblic românesc*, în *Revista Teologică*, an VI (1912), nr. 2, pp. 41-50; nr. 3, pp. 73-83; nr. 4-5, pp. 138-145.

Bălan 1914: Ioan Bălan, *Limba cărților bisericești*, Tipografia Seminarului greco-catolic, Blaj, 1914.

Băltăceanu/Broșteanu 2004: Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu, *Septuaginta și Textul Masoretic*, în *Septuaginta*, vol. 1 (ed. C. Bădiliță, F. Băltăceanu, M. Broșteanu, D. Slușanschi), NEC/Polirom, București, (2004), pp. 23-29.

Bărbulescu 1900: I. Bărbulescu, *Cercetări istorico filologice*, Socec, București, 1900.

Bérenger 2000: Jean Bérenger, *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale (1415-1782)*, Honoré Champion, Paris, 2000.

Bianu 1904: Ioan Bianu, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor*, Carol Göbl, București, 1904.

Birtz 2013: Mircea Remus Birtz, *Considerații asupra unor traduceri biblice românești din sec. XIX-XX*, Napoca Star, Cluj Napoca, 2013.

Blaga 1994: Lucian Blaga, *Spațiul mioritic*, Humanitas, 1994.

BOR 1915: *Biblia cu litere străbune, ediția Sfântului Sinod*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1915, nr. 3, pp. 321- 322.

Jean Boulier, *Jean Hus*, Édition Complexe, Bruxelles, 1958.

Braniște 1968: Ene Braniște, *Cartea de cult tipărită între 1948 și 1958*, în *Douăzeci de ani din viața Bisericii Ortodoxe Române. La a XX-a aniversare a Prea Fericitului Patriarh Justinian*, IBMO, București, 1968, pp. 562-576.

Bratcher/Reyburn 1991: Robert Bratcher, William Reyburn, *A Translator's Handbook on The Book of Psalms*, United Bible Societies, New York, 1991.

Monica Broșteanu, Francisca Băltăceanu, *Cele mai frumoase povestiri din Biblie (Cuvânt înainte de Andrei Pleșu)*, Humanitas, București, 2013.

Browne 1859: George Browne, *The History of the British and Foreign Bible Society, from its Institution in 1804, to the close of its Jubilee in 1854*, BFBS, London, 1859.

Buzatu 1961: D. Buzatu, *De la Vodița la Tismana*, în *Mitropolia Olteniei*, 1961, nr. 10-12, pp. 752-760.

Canton 1904: William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society* (vol. I), Murray, London, 1904.

Ignacio Carbajosa, *The Character of the Syriac Version of Psalms* (tr. Paul Stevenson), Brill. Leiden-Boston, 2008.

Cardaș 1967: Gheorghe Cardaș, *Teodor Corbea, poet și traducător al Psaltirii «vel pisar i canțelar» al împăratului Petru cel Mare*, în *Mitropolia Olteniei*, an XIX (1967), nr. 1-2 (ianuarie-februarie), pp. 28-44.

George Cansdale, *Animals of Bible Lands*, Paternoster Press, 1970.

Cartoian 1938: N. Cartoian, *Cărțile Populare ale Românilor*, Fundația pentru literatură și artă, București, 1938.

N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. II, Fundația regală pentru literatură și artă, București, 1942.

Căciulă 1958: Olimp Căciulă, *Cartea de cult în ultimul deceniu (1948-1958)*, în *Glasul Bisericii*, an XVII (1958), nr. 6-7, pp. 554-559.

Călinescu 1980: George Călinescu, *Istoria literaturii române*, Drăgan/Nagard, Madrid/Paris/Roma/Pelham, 1980.

Călinescu 1972: Matei Călinescu, *Conceptul modern de poezie*, Eminescu, București, 1972.

Cândea 1963: V. Cândea, *Nicolae Milescu și începuturile traducerilor umaniste în limba română*, în *Limbă și Literatură*, VII (1963), pp. 29-76.

Cheyne 1904: T. K. Cheyne, *The Book of Psalms, Translated from a Revised Text with Notes and Introduction*, Kegan Paul, London, 1904.

Chialda 1964: Mircea Chialda, *Despre Psaltire*, în *Glasul Bisericii*, an XXIII (1964), nr. 7-8 (iulie-august), 645-649.

Del Chiaro, 1929: Anton-Maria del Chiaro Fiorentino, *Revoluțiile Valahiei* (tr. S. Cris-Cristian), Viața Românească, Iași, 1929.

Chindriș 2000: *Biblia de la Blaj, 1795*, (ed. și postfață de Ioan Chindriș), ediție jubiliară, Napoca Star - Tipografia Vaticana, Cluj - Roma, 2000.

Chindriș 2005: *Biblia Vulgata – Blaj* (ed. și introd. Ioan Chindriș), Editura Academiei Române, București, 2005.

Chindriș, 2005: Ioan Chindriș, *Testamentul lui Petru Pavel Aron*, introducere la *Biblia Vulgata Blaj 1760-1761*, vol. I, Editura Academiei, București, 2005, p. xi-lxxviii.

Chindriș 2010 : Ioan Chindriș, *Tradiție și inovație latinistă în Biblia lui Timotei Cipariu*, Galaxia Gutenberg, 2010.

Ioan Chindriș Niculina Iacob, *Samuil Micu*, Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2010.

Chisacof 2003: *Antologie de literatură greacă din Principatele Române: Proză și teatru*, Secolele XVIII-XIX (ed. și Prolog, Lia Brad Chisacof), Pegasus Press, București, 2003.

Gheorghe Chivu, *Antim Ivireanul and the Unification of Old Romanian Literary Language*, în *Text și discurs religios*, VI (2014), pp. 189-199.

Chivu 2011: Gheorghe Chivu, *Psaltirea – de la litera la spiritul textului sacru. Considerații asupra unui manuscris moldovenesc de la mijlocul secolului al XVII-lea*, în *Text și discurs religios*, III (2011), pp. 37-43.

W.J. Chwalewik & W. Bruchnalski, Jan Kochanowski, în *Slavonic & East European Review*, Vol. 9. No. 25 (Jun.1930), pp. 56-78.

Ciobanu 1941: Ș. Ciobanu, *Începutul scrisului în limba românească*, Imprimeria Națională, București, 1941.

Ștefan Ciobanu, *Versuri poloneze necunoscute în opera mitropolitului Moldovei*, Dosoftei, „Bucovina”, București, 1940.

Cocora 1955: Gabriel Cocora, *O sută de ani de la tipărirea Bibliei de la Buzău*, în *Glasul Bisericii*, an XIV (1955), nr. 3-4. pp. 211-216.

Cocora 1961: Gabriel Cocora, *O sută de ani de la moartea episcopului Filotei al Buzăului, 16 august 1860-16 august 1960*, în *Glasul Bisericii*, an XX (1961), nr. 1-2, pp. 136-156.

Cocora 1960: G. Cocora, *Tipografia și tipăriurile de la Episcopia Buzăului*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an LXXVIII (1960), nr. 3-4, pp. 286-331.

Nicolae Colan, *Biblia și intelectualii*, „Revista Teologică”, Sibiu, 1929.

Coțac 2009: Emanuel Coțac, *Mentalități culturale românești și concepții teologice ortodox-răsăritene reflectate în lexicul și stilul traducerilor românești ale Noului Testament*, Universitatea din București, 2009, (teză de doctorat).

Coțac 2011a: Emanuel Coțac, *Dilemele Fidelității. Condiționări culturale și teologice în traducerea Bibliei*, Logos, Cluj-Napoca, 2011.

Coțac 2011b: Emanuel Coțac, *Tradiția biblică românească. O prezentare succintă din perspectiva principalelor versiuni românești ale Sfintei Scripturi*, în *Studii Teologice*, 2011, nr. 2, pp. 159-245

Coțac 2014: Emanuel Coțac, *Cornilescu*, Logos – Risoprint, Cluj Napoca, 2014.

Cooper 2003: Henry Cooper, *Slavic Scriptures*, Madison-Teaneck, Londra, 2003

Cornilescu 1923: D. Cornilescu, *Câteva lămuriri în chestiuni de traducere a Bibliei*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an 41 (1923), nr. 8 (mai), 567-570.

Cornițescu 2008: Emilian Cornițescu, *Vechiul Testament – izvor spiritual al limbii română*, Europolis, Constanța, 2008.

Emilian Cornițescu, *Sfânta Scriptură în limba română. La împlinirea a 300 de ani a Bibliei de la București (1688-1988)*, în *Glasul Bisericii*, an XLVI (1988), nr. 5 (septembrie-octombrie), pp. 80-96.

Emilian Cornițescu, *Sfânta Scriptură în mâna credinciosului. Îndreptar pentru folosirea ei*, în *Ortodoxia*, an XXXII (1980), nr. 2 (aprilie-iunie), pp. 299-307.

A. Crăciunescu, *Mitropolitul Andreiu și Sf. Scriptură*, în *Revista Teologică*, an III (1909), nr. 1 (ianuarie), pp. 440-457.

Cunescu 1969: Ghe Cunescu, *Gala Galaction, traducător biblic. La a 90-a aniversare a nașterii scriitorului*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an LXXXVII (1969) nr. 3-4 (martie-aprilie), pp. 312-329.

David 1974: Petru David, *Mitropolitul Dosoftei, apărător luminat al Ortodoxiei*, în *Mitropolia Olteniei*, an XXVI (1974), nr. 9-10 septembrie-octombrie, pp. 744-758.

David 1957: P. I. David, „*Biblia*” britanică (a lui D. Cornilescu), o traducere favorabilă prozelitismului sectant, în *Glasul Bisericii* XLVI (1957), nr. 9 (septembrie-octombrie), 23-40.

Declaissé/Jacobson/Tanner 2014: Nancy Declaissé-Walford, Rolf. A. Jacobson, Beth Laneel Tanner, *The New International Commentary on the Old Testament. The Book of Psalms*, Eerdmans, Grad Rapids/Cambridge, 2014.

Athan Delicostopoulos, *Major Greek Translations of the Bible*, în *The Interpretation of the Bible. The International Symposium in Slovenia* (ed. Jože Krašovec), Sheffield, 1999, pp. 297-316.

Densușianu 1885: A. Densușianu, *Istoria limbei și literaturii române*, Tipografia Națională, Iași, 1885.

Densușianu 1898: O. Densușianu, *Istoria literaturii române*, Drugescu, București, 1898.

Densușianu 1977: Ovid Densușianu, *Limba română în sec al XVII-lea. Evoluția estetică a limbii române*, în *Opere* (ed. Valeriu Rusu), vol. 3, Minerva, București, 1977.

Dobrescu 1906: N. Dobrescu, *Istoria Bisericii Române din Oltenia în timpul ocupațiunii austriace*, Carol Göbl, București, 1906.

Drăganu 1933: N. Drăganu, *România în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, Imprimeria Națională, București, 1933.

Al. T. Dumitrescu, G.M. Ionescu, *Istoria seminarelor preoțești*, Socec, București, 1906.

Dură 2004: N. Dură, *Biblia de la 1688, expresia umanismului filologic contemporan*, în *Ortodoxia*, 2004, nr. 1-2, pp. 26-33.

Nicolae Dură, *Biblia de la București (1688). 300 de ani de la prima tipărire integrală a Bibliei în versiune românească*, în *Studii teologice*, seria a II-a, an XL (1988), nr. 6 (noiembrie-decembrie), pp. 9-29.

Al. Elian, *Dosoftei poet laic*, în *Contemporanul*, nr. 2 (1967), p. 3.

Colette Estin, *Les Psautiers de Jérôme*, San Girolamo, Roma, 1984.

Faifer 1979: F. Faifer, *Antim Ivireanul*, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900* (ed. Crețu, S, Șuiiu, R., Drăgoi G.), Editura Academiei, București, 1979.

Buist Fanning, *Verbal Aspect in New Testament Greek*, Clarendon Press, Oxford, 1990.

Fizsman 1988: Samuel Fizsman, *Introduction*, in *The Polish Renaissance in its European Context* (ed. S. Fizsman) Indiana University Press/Bloomington and Indianapolis, 1988, pp. xiii-xxviii.

Florescu 2011: Florin Florescu, *Literalism și traducere liberă în tradiția biblică românească*, Universitatea "Al. I. Cuza" Iași, 2011 (teză de doctorat)

Radu Florescu, *The Influence of Bible Societies in the Development of the Romanian Literary Language*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, an XXXI (1992), nr. 1-2, pp. 159-165.

Frick 1989: David Frick, *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/London, 1989.

Thomas Fudge, *The Crusade against Heretics in Bohemia* (Ashgate , Aldershot/Burlington, 2002).

Fudge 2014: Thomas Fudge, *Heresy and Hussites in Late Medieval Europe*, Ashgate, Farnham/Burlington, 2014.

Thomas Fudge, *Jah Hus. Religious Reform and Social Revolution in Bohemia*, I. B. Tauris, Londra/New York, 2010.

Alexandru Gafton, *După Luther. Traducerea vechilor texte biblice*, Editura Universității „Al.I. Cuza”, Iași, 2005.

Alexandru Gafton, *Les caractéristiques de la formation de L'aspect littéraire de l'ancien roumain*, în *Revue Roumaine de Linguistique*, 2014, nr. 1, București, pp. 63-75.

Gagiu 1966: Ioan Gagiu, *Mario Ruffini, „La traduzione cattolica della Biblia in romeno...”*, în „*Orientalia Christiana periodica*”, vol XXXI, fasc. 1, Roma, 1965 (recenzie), în *Ortodoxia*, an XVIII (1966), nr.4 (octombrie-decembrie), pp. 579-588.

Galaction 1973: Gala Galaction, *Jurnal* (ed. M. Țuculescu, T. Vârgolici), Minerva, București, 1973.

Gala Galaction, *Jurnal* (ed. T. Vârgolici), Vestala, București, 2007.

Gala Galaction, *Biblia românească*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an LXI (1943), nr. 4-6 (aprilie-iunie), pp. 176-183.

Galaction/Radu 1930: Gala Galaction și Vasile Radu, *În jurul Sfințelor Scripturi*, în *Viața Românească*, an XXII (1930), nr 9-10 (septembrie-octombrie), pp. 199-230.

Gaster 1891: Moses Gaster, *Crestomație română* (cu introducere), vol. I, Leipzig/București, 1891.

Gârbe 2009: Maria Gârbe, *Livia Bacâru. Caiet biobibliografic*, Eurotip, Baia Mare, 2009.

Ghenadie 1886: Ghenadie, Craioveanul, *Din istoria Bisericii Românilor. Mitropolia Ungro-Valachiei. Condica Sfântă*, vol. I., Tipo-litografia cărților bisericești, București, 1886.

Gheție/Mareș 2001: I. Gheție & A. Mareș, *De când se scrie românește?* Univers Enciclopedic, București, 2001.

Giergielewicz 1988: Mieczysław Giergielewicz, *Jan Kochanowski's Versification*, în *The Polish Renaissance in its European Context* (ed. S. Fiszman) Indiana University Press/Bloomington and Indianapolis, 1988, pp. 357-373.

Susan Gillingham, *Psalms Through the Centuries*, Blackwell, Malden/Oxford/Carlton, 2008.

Alexandru Grama, *Introducțiunea Santei Scripturi ca cunoscintia previa la studiulu S Religiuni în gimnasiile superioare gr.-catolice*, Tipariului Seminariului Archidieceșanu, Blasiu, 1878.

Greceanu 1970: Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod* (ed. Aurora Ilieș) Editura Academiei, București, 1970.

Hermann Gunkel (completat de Joachim Begrich), *Introduction to Psalms. The Genres of the Religious Lyric of Israel* (tr. James Nogalski), Mercer University Press, Macon/Georgia, 1998.

Haneș 1962 : Petre Haneș, *Nicolae Milescu, traducătorul Bibliei de la 1688*, în *Glasul Bisericii*, an XXI (1962), nr. 9-10 (septembrie-octombrie), pp. 942-964.

- Haneş 1964: Petre Haneş, *Nicolae Milescu și Biblia grecească Glykys (1687) din Veneția*, în *Glasul Bisericii*, an XXIII (1964), nr 9-10 (septembrie-octombrie), pp. 915-923.
- Hasdeu 1866: B.P. Hasdeu, *Nicolae Milescu Spătarul*, în *Satyrul*, I (1866), nr. 13.
- Hasdeu 1984: B.P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni II*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1984.
- Havelka 1938: Emanuel Havelka, *Husitské katechismy*, Nákladem České Akademie, Praga, 1938.
- Heliade 1973: Ion Heliade Rădulescu, *Scrieri lingvistice* (ed. Ion Popescu Sireteanu), Editura Științifică, București, 1973.
- I. Heliade Rădulescu, *Opere* (ed. D. Popovici), Fundația pentru Literatură și Artă Regele Carol II, București, 1939-1943.
- William Holladay, *The Psalms through Three Thousand Years*, Fortress Press Minneapolis, 1996.
- Niculina Iacob, Ioan Chindriș, *Bibliile blăjene din secolul al XVIII-lea – modelatoare ale culturii și limbii române literare premoderne*, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, I (2007), 11, pp. 61-83.
- Iacob 2000: Niculina Iacob, *Limbajul biblic românesc (1640-1800)*, Universitatea Ștefan cel Mare, Suceava, 2000.
- Niculina Iacob, Ioan Chindriș, *Școala latinistă și traducerea Bibliei în limba română*, în *Transilvania*, 2013 nr. 5-6, pp. 1-12.
- Ionescu 1927: D.G. Ionescu, *Seminarul din Buzău*, București, 1927.
- Ion Ionescu, *Petre Ștefan, Tipograful Coresi, logofăt pământean în Limbă și literatură București, XVIII (1968) p. 13-25* (recenzie), în *Biserica Ortodoxă Română*, an LXXXVII (1969), nr. 7-8 (iulie-august), pp. 846-851.
- Ion Ionescu, *Traduceri și ediții ale Sfintei Scripturi în limba română*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an CVI (1998), nr. 1-6 (ianuarie-iunie), pp. 196-209.
- Ionescu 1909: Gheorghe Ionescu Buzău, *Viața și activitatea lui Filoteiu, episcopul Buzăului (1850-1860)*, Tipografia Joseph Göbl, București, 1909.
- Gheorghe Ionescu, *Viața și Activitatea lui Filotei, Episcopul Buzăului, 1850 –1860*, ediția a II-a, Tipografia „Lupta”, București, 1941.
- Alexandru Ioniță, *Tit Simedrea Mitropolitul, Ex Ponto*, Constanța, 2002.
- Ioniță 1988: Viorel Ioniță, *Biblia lui Șerban Cantacuzino în contextual traducerilor europene*, în *Mitropolia Olteniei*, an XL (1988), nr. 6 (noiembrie-decembrie), pp. 59-67.
- Iorga 1901: Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, Minerva, București, 1901.
- Iorga 1904: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, Socec, București, 1904.
- Iorga 1910: Nicolae Iorga, *Viața și domnia lui Barbu Dimitrie Știrbei*, Tipografia „Neamul Românesc”, Vălenii de Munte, 1910.
- Iorga 1915a: Nicolae Iorga, *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu*, Socec-Suru, București, 1915.
- Iorga 1915b: *Istoria românilor prin călătorii* (cap. xxi *Alți călători supt Matei Basarab și Vasile Lupu*), Socec, București, 1915.
- Iorga 1926: Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române*, vol. II, Editura librăriei Pavel Suru,

București, 1926.

Iorga 1928a: Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I-II, Editura Ministerului de Culte, București, 1928.

Iorga 1928b: Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călătorii*, vol. I, Casa Școalelor, București, 1928.

Irinel 2011: Gheorghe Irinel, *Opera Patriarhului Nicodim Munteanu – izvor de formare morală și religioasă*, Editura Sf. Nicolae, Iași, 2011.

Iustin, Patriarhul, *Dosoftei mitropolitul și alte scrieri*, Episcopia Argeșului/Anastasia, 2003.

Janse 2009: Sam Janse, „*You are My Son*”. *The Reception History of Psalm 2 in Early Judaism and the Early Church*, Peeters, Leuven/Paris/Walpole, 2009.

Jeř 1988: Jiří Jeř, *The Hussite Revolution*, Orbis Press, Prague, 1988.

Jobs/Silva 2000: Karen Jobs, Moisés Silva, *Invitation to the Septuagint*, Baker Academic, Grand Rapids, Michigan, 2000.

Constantin Karadja, *Despre lucrul apostolesc al lui Coresi de la 1563*, Cultura Națională, București, 1924.

Kelly/Mynatt/Crawford 1998: Page Kelly, Daniel Mynatt, Timothy Crawford, *The Masorah of Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Eerdsman, Grand Rapids – Michigan/ Cambridge UK, 1998.

István Keul, *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe. Ethnic Diversity, Denominational Plurality and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1521-1691)*, Brill, Leiden/Boston, 2009.

Langlade 1932: Jacques Langlade, *Jean Kochanowski, l'homme*, Paris, 1932

Lapedatu 1906: A. Lapedatu, *Damaschin - episcopul și dascălul*, Carol Göbl, București, 1906.

Ludovic Lemény, *Psaltirile chirilice tipărite în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, XIII (1974), Editura Academiei, pp. 91-112.

Lunt 1976: Horace Lunt, *The Byčkov Psalter*, în *Slovo* (Zagreb), 25-26 (1976), pp. 255-261.

Lupaș 1911: Ioan Lupaș, *Mitropolitul Andreiu Șaguna*, Tiparul Tipografiei arhidiecezane, Sibiu, 1911.

Maior, 1975: P. Maior, *Scrieri*, București, Minerva, 1975.

Manolache 1945: N. Manolache, *Contribuție la Bibliografia Înalt Prea Sfințitului Nicodim, Patriarhul României*, în *Glasul Bisericii*, an IV (1945) nr. 13-18, pp. 196-208.

Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române: 5 secole de literatură*, Paralela 45, Pitești, 2008.

Grigorie Marcu, *Un eveniment bisericesc Biblia din 1968*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an LXXXVII (1969), nr. 5-6 (mai-iunie), pp. 483-486.

Grigorie Marcu, *Sfânta Scriptură în limba română. Unele date memorabile*, în *Mitropolia Olteniei*, an IX (1957), nr. 3-4 (martie-aprilie), pp. 149-160.

Grigorie Marcu, *Sfânta Scriptură „în pom românesc” (100 de ani de la apariția Bibliei lui Șaguna)*, în *Mitropolia Ardealului*, an II (1958), nr. 11-12 (noiembrie-decembrie), pp. 782-812.

- Mareș 2005: Alexandru Mareș, *Scriere și cultură românească veche*, Editura Academiei, București, 2005.
- Mareș 2007: Alexandru Mareș, *Scrierea tainică la români*, Fundația pentru Știință și Artă, 2007.
- Matthews 1950: W.K. Matthews, *Sources of Old Church Slavonic*, în *The Slavonic and East European Review*, vol. 28, no. 71 (Apr. 1950), pp. 466-485
- Mazilu, 1999: Dan Horia Mazilu, *Introducere la Opera lui Antim Ivireanul*, Minerva, București, 1999.
- Mazilu 1976: Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, Minerva, București, 1976.
- Mazilu 1997: Dan Horia Mazilu, *Dosoftei înnoitorul*, în *Armonia*, an V (1997), nr 1 (18), pp. 12-13.
- Veniamin Micle, *Despre Mitropolitul Dosoftei inedit*, în *Mitropolia Olteniei*, an XXVIII (1976), nr. 5-6 (mai- iunie), pp. 463-465.
- Haralambie Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, Editura Academiei, București, 1966.
- Mihăilă 2014: Alexandru Mihăilă, *Non-Septuagintal Influences on the Bucharest Bible of 1688*, în *Text și discurs religios*, vol. VI (2014), pp. 15-26.
- Mihăilă 2009: Alexandru Mihăilă, *Balaurul „Jucăuș”. Despre Psalmul 103. 27*, în *Ziarul Lumina*, 6 august 2009.
- Mihăilă 1972: G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Minerva, București, 1972.
- Mihoc 1990: V. Mihoc, *Antim Ivireanul și contribuția sa la desăvârșirea formei textelor biblice românești*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an CVIII (1990), nr. 1-2, pp. 169-194.
- Mironescu 1929: Athanasie Mironescu, *Un Psalm din Psaltirea trad. de Păr. Gala Galaction*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an 47 (1929), nr. 5 (578), mai, pp. 469-474.
- Mironescu 1931: Athanasie Mironescu, *Psaltirea tradusă din evreește de preoții V. Radu și Gala Galaction*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an XLXIX (1931), nr. 10 (octombrie), pp. 649-660; nr.11 (noiembrie), pp. 750 -762.
- Nicolae Mladin, *Samuil Micu Clain despre dezbinarea Bisericii și despre posibilitatea reunirii lor*, în *Mitropolia Ardealului*, an II (1958), nr. 11-12 (noiembrie-decembrie), pp. 829-848.
- Moceanu 2003: Ovidiu Moceanu, *Teologie și Filologie, Andrei Șaguna vs. Ion Heliade Rădulescu*, Paralela 45, Pitești, 2003.
- Molin 1966: Molin, V., *Unde a învățat Antim Ivireanul meșteșugul de ‘Typarnic’*, în „Glasul Bisericii”, XXV (1966), nr. 9-10, p. 839-844.
- Moraru 2001: Mihai Moraru, *Locul Psaltirii de la Alba Iulia (1651) între traduceri românești ale Cărții Psalmilor*, în *Psaltirea Alba Iulia 1651-2001*, Reîntregirea, Alba Iulia 2001, pp. 37-45.
- Sigmund Mowinkel, *The Psalms in Israel's Worship* (tr. R. Ap.-Thomas), Eerdsman, Grand Rapids/Cambridge, 2004.
- Mozley 1905: F. W. Mozley, *The Psalter of the Church. The Septuagint Psalms Compared with the Hebrew*, Cambridge University Press, 1905.
- Munteanu 2008: Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, Humanitas, 2008.

Munteanu 2012: Eugen Munteanu, *Tradiția biblică românească. O prezentare sintetică*, în *Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară*, LII (2012), București, pp. 11-37.

Murdock 2000: Graeme Murdock, *Calvinism on the Frontier 1600-1660. International Calvinism and Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Clarendon Press, Oxford, 2000.

Neaga 1970: N. Neaga, *Psaltirea românească din 1570 – 400 de ani de la tipărirea ei*, în *Mitropolia Ardealului*, 1970, nr. 4-6, pp. 257-261.

Eugen Negrici, *Expresivitatea involuntară*, Cartea Românească, București, 1977.

Eugen Negrici, *Iluziile literaturii române*, Cartea Românească, București, 2008.

Nicodim 1928: Nicodim Munteanu, *Răspuns unei critici, în Biserica Ortodoxă Română*, seria III, anul XLVI (1928), nr. 3 (martie), pp. 264-270.

N.I. Nicolaescu, *Scurt Istoric al Traducerii Sfintei Scripturi. Principalele Ediții ale Bibliei în Biserica Ortodoxă Română*, în *Studii Teologice*, Seria a II-a, an XXVI (1974), nr. 7-8 (septembrie-octombrie), pp. 489-521.

Nida 1964: Eugene A. Nida, *Towards a Science of Translating. With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*, Leiden, E.J. Brill, 1964.

Nifon 1851: Nifon Mitropolitul, *Tipic bisericesc*, Tipografia lui Anton Pann, București, 1851.

Odobescu 1924: Al. Odobescu, *Psaltirea lui Coresi*, Steinberg, București, 1924.

Olariu 2003: V. Olariu, *Studiu lingvistic asupra textului Bibliei de la Sankt Petersburg*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2003 (teză de doctorat).

Onițiu 1912: Onițiu, V. *Din cele trecute vremi... Însemnări despre începuturile graiului, culturii și literaturii neamului românesc*, Concordia, Arad, 1912.

Onu 1987: Liviu Onu, *Și totuși, Spătarul Nicolae Milescu. O problemă controversată de paternitate literară*, în *Revista de istorie și teorie literară*, an XXXV (1987), nr. 3-4 (iulie-decembrie), pp. 239-242.

The Oxford Dictionary of the Christian Church (ed. F.L. Cross, E.A. Livingstone), Clarendon Press, 2005.

The Oxford Handbook of The Psalms (ed. William Brown), University Press, 2014.

John Owen, *History of the Origin and first Ten Years of the British and Foreign Bible Society*, Londra, 1816.

Pava 1959: R. Pava, *Criptograma din Psaltirea Scheiană*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie III*, 1959, pp. 365-372.

Eugen Pavel, *Cartea Sfântă*, în *Biblioteca Bucureștilor*, an VI, nr. 2, pp. 8-12.

Eugen Pavel, *The Slavonic Model Versus the Latin Model in the Romanian Biblical Texts*, în *Dacoromania*, serie nouă, an XIX (2014), nr. 1, pp. 82-98.

Panaitelescu 1965: P.P. Panaitelescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Editura Academiei, București, 1965.

Păcurariu 1994: Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II-III, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994.

Pells 1911: S. F. Pells, *Lectures on the texts of the Bible and our English translations*, Simpkin, London, 1911.

Pentiuc 2014: Eugen Pentiuc, *The Old Testament in Eastern Orthodox Tradition*, Oxford University Press, New York, 2014.

Picioruș 2014: Gianina Maria-Cristina Picioruș, *Utilizarea Psaltirii în Didahiile lui Antim Ivireanul*, în colecția *Studii literare*, vol. I, *Teologie pentru azi*, București 2014, pp. 20-931.

Piru 1970: Alexandru Piru, *Istoria literaturii române. Vol. I, Perioada veche*. Didactică și Pedagogică, București, 1970.

Antonie Plămădeală, *Clerici ortodocși, ctitori de limbă și cultură românească*, IBMBOR, București, 1977

Antonie Plămădeală, *Dascăli de cuget și simțire românească*, IBMBOR, București, 1981.

Antonie Plămădeală, *Mitropolitul Ardealului, Andrei Șaguna – „mare și rar bărbat al națiunii române”*, în *Revista Teologică*, serie nouă, an III (75), 1993, nr. 2 (aprilie-iunie), pp. 25-29.

Antonie Plămădeală, *Biblia de la București. Cine a făcut traducerea? în Biserica Ortodoxă Română*, an XCVI (1978), nr. 9-10 (septembrie-octombrie), pp. 1004-1019.

Pop 1962: G. T. Pop, *Biblia în traducerea lui Nicolae Milescu*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an LXXX (1962), nr. 9-10 (septembrie-octombrie), IBMBOR, București, pp. 958-963.

Popea 1879: Nicolae Popea, *Archiepiscopul și metropolitul Andreiu Baron de Șaguna*, Tipariul tipografiei arhidiecezane, Sibiu, 1879.

Călin Popescu, *The Antim Ivireanul Psalter, the National Psalter of Romanians*, în *Text și discurs religios*, VII (2015), pp. 97-115

Călin Popescu, *Istoricul celui mai stabil text literar românesc. Studiu comparativ asupra edițiilor „Psaltirii Naționale”*, în *Literature, Discourse and Multicultural Dialogue*, vol. III, 2015 (Secțiunea: *Language and Discourse*), pp. 961-973.

Călin Popescu, *Scurt istoric al Psaltirii slavone*, în *Psaltirea slavonă*, Mediaprint, Pitești, 2015, pp. v-xvi.

Popescu 1945: Teodor Popescu, *Opera Scrisă a Înalt Prea Sfințitului Patriarh Nicodim*, în *Glasul Bisericii*, an IV (1945), nr. 13-18, pp. 129-131.

Stanley Porter, *Verbal Aspect in the Greek of the New Testament, with Reference to Tense and Mood*, Lang, New York/Bern/Frankfurt/Paris, 1989.

Pușcariu 1930: Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Krafft&Drotleff, Sibiu, 1930.

Prayer 2006: *Prayer Book/ Προσευχηταρι*, Greek Orthodox Metropolis of Toronto, 2006.

Prelipcean/Neaga/Bârna/Chialda 2003: V. Prelipcean, N. Neaga, Ghe. Bârna, M. Chialda, *Studiul Vechiului Testament pentru Facultățile de Teologie*, Renașterea, Cluj-Napoca, 2003.

Regleanu 1941: M. Regleanu, *Contribuții la cunoașterea episcopului de Râmnic, Damaschin*, în „Hrisovul” I (1941), pp. 442-449.

Robertson 1996: Edwin Robertson, *Taking the Word to the World. 50 Years of the United Bible Societies*, Thomas Nelson, Nashville-Atlanta-London-Vancouver, 1996

Roe 1965: James Moulton Roe, *A History of The British and Foreign Bible Society 1905-1954*, BFBS, London, 1965.

Roman, 1974a: A. Roman, *Contribuții la problema unificării limbii române literare (în legătură cu edițiile românești din secolul al XVIII-lea ale 'Psaltirii'*, din *Limba Română*, an XXIII (1974), nr. 1, pp. 13-24.

Roman 1974b: A. Roman, *Psaltirile românești din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Probleme de filiație*, în *Limba Română*, an. XXIII (1974), nr. 3, pp. 233-242.

Rosetti 1956: A. Rosetti, *Limba română în secolele al XIII-lea – al XVI-lea*, Editura Academiei, București, 1956.

Rosetti 1932: A. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, Cartea Românească, București, 1932.

Rosetti 1947: *Mélanges de linguistique et de philologie*, A. Rosetti (ed.), Einar Munkegaard, Copenhagen/Institutul de Linguistică Română, București, 1947.

Rosetti 1968: Alexandru Rosetti, *Istoria limbii române de la origini până la secolul al XVII-lea*, Editura pentru literatură, București, 1968.

Rudis Indigestaque Moles or Suspicions of the Tendency of the Present Bible Society, Most Humbly Submitted to The Episcopal Bench, by a Minister of the Establishment, London, 1812.

Rules 1906: *Rules for the Guidance of Translators, Revisers & Editors Working in Connection with the British and Foreign Bible Society*, London, BFBS, 1906 – și de celelalte ediții ale epocii: 1900, 1917, 1925, 1932.

Sacerdoțeanu 1960: A. Sacerdoțeanu, *Tipografia Episcopiei Râmnicului 1705-1825*, în *Mitropolia Olteniei*, an XII (1960), nr. 5-6, pp. 291-349.

John H. Sailhamer, *The Translational Technique of the Greek Septuagint for the Hebrew Verbs and Participles in Psalms 3-41*, Lang, New York/Bern/Franfurt/Paris, 1990.

Anton Savelovici, *Consecințele dogmatice ale diferențelor de fond dintre ediția jubiliară a Sfintei Scripturi și ediția "Cornilescu"*, Universitatea "Babeș-Bolyai", 2010 (teză de doctorat).

Savelovici 2012: Anton Savelovici, *Textul Sfintei Scripturi în Biserica Ortodoxă Română*, Valahia&Bibliotheca, Târgoviște, 2012.

Săsăujan 2005: Mihai Săsăujan, *Biserică greco-neunită sau Biserică greco-răsăriteană? Considerații istorice și eclesiologice ale episcopului Andrei Șaguna la mijlocul secolului al XIX-lea*, în *Studii Teologice*, seria III an I (2005), nr. 2, pp. 27-41.

Sbiera 1885: *Codicele Voronețean* (ed. și postfață G. Sbierea), Editura Academiei, București, 1885.

Sbiera 1897: I. G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în răstimpul de la 1504-1714*, Tipografia R. Eckhardt, Cernăuți, 1897.

Schenker 1995: Alexander Schenker, *The Dawn of Slavic. An Introduction to Slavic Philology*, Yale University Press, New Haven/London.1995.

Schwartz 1955: W. Schwartz, *Principles and Problems of Biblical Translation*, University Press, Cambridge, 1955.

Iuliu Scriban, *Biblia cuceritoare*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an LVIII (1940), nr. 1-2 (ianuarie-februarie), pp. 46-48.

Gheorghe Secaș, *Biblia sau Sfânta Scriptură 1968* (recenzie), în *Biserica Ortodoxă Română*, an. LXXXVII (1969), nr. 7-8 (iulie-august), pp 845-846.

W.E. Shewell-Cooper, *Plants and Fruits of the Bible*, Darton, Longman&Todd, Londra, 1962.

Simionescu 1974: Dan Simionescu, *Mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, în *Mitropolia Olteniei*, an XXVI (1974), nr. 9-10 (septembrie-octombrie), pp.738-746.

Simionescu 1959: Dan Simionescu, *Scritorul Nicolae Milescu – la 250 de ani de la moartea lui*, în *Glasul Bisericii*, an XVIII (1959), nr. 1-2 (ianuarie-februarie), pp. 115-126.

Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române în sesiunea ordinară a anului 1967. Spicuiuri din sumarul ședințelor de la 3, 4 și 5 iunie 1967, în *Biserica Ortodoxă Română*, an LXXXV (1967), nr. 5-6 (mai-iunie), pp. 641-652.

Sporiș 2015: Valerica Sporiș, *I. Heliade Rădulescu – Biblia Sacra. Abordare stilistică*, în *Text și discurs religios* 7/2015, 327-336.

Stanciu 2014: Antim, Ivireanul, *Scrisori* (ed. Mihail Stanciu și Gabriel Ștrempel, prafață. Stanciu), Basilica, București, 2014.

Stănculescu 1968: Nela Stănculescu, *Mitropolitul Dosoftei, 250 de ani de la moartea sa*, în *Glasul Bisericii*, an XXVII (1968), nr. 11-12, (noiembrie-decembrie), pp. 1193-1197.

Steer 2004: Roger Steer, *Good News for the World*, Monarch Books, Oxford - Grand Rapids, 2004.

Șerbănescu 1988: Nicolae Șerbănescu, *Biblia de la București. Trei sute de ani de la apariție (1688-1988)*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an CVI (1988), nr. 9-10 (septembrie-octombrie), pp. 70-82.

Șerbănescu 1965: N. Șerbănescu, *Episcopii Argeșului*, în *Mitropolia Olteniei*, an XVII (1965), nr. 7-8, pp. 602-630.

Șerbănescu 1980: Nicolae Șerbănescu, *Trei sute de ani de la tipărirea la Iași a „Psaltirii de-ntăles a Sfântului Împărat Proroc David” de către Mitropolitul Dosoftei al Moldovei 1680 – 11 aprilie – 1980*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an XCVII (1980), nr. 11-12 (noiembrie-decembrie), pp. 1159-1172.

Șesan 1959: Milan Șesan, *Introducerea limbii române în biserică*, în *Studii Teologice*, 1959, nr. 1, pp. 57-61.

Ștrempel 1955: Gabriel Ștrempel, *Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, I (1955), pp. 15-42.

Ștrempel, 1997: G. Ștrempel, *Antim Ivireanul*, Editura Academiei Române, București, 1997.

Tappe 1968: E. D. Tappe, *Rumania and the Bible Society until the Crimean War*, în *The Slavonic and East European Review*, vol. 46, nr. 106 (Jan. 1968), pp. 91-104.

Silviu Tatu, *The Qatal/Yiqtol (Yiqtol/Qatal) Verbal Sequence in Semitic Couplets. A Case Study in Systemic Functional Grammar with Applications on the Hebrew Psalter and Ugaritic Poetry*, Gorgias Press, New Jersey, 2008.

Teodorescu, 1960: Barbu Teodorescu, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii literare române*, în *Mitropolia Olteniei*, an XII (1960), nr. 9-12, pp. 627-645.

Teodorescu 1961a: Barbu Teodorescu, *Circulația vechii cărți bisericești*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 1961, nr. 1-2, pp. 169-194

Teodorescu 1961b: Barbu Teodorescu, *Psaltirea – însemnări bibliografice*, în „Glasul Bisericii”, an XX (1961), nr. 5-6, pp. 496-527.

Teodosie 1999: Teodosie, Snagoveanul, *Cartea Psalmilor și importanța ei în viața pastoral-misionară a Bisericii*, Universitatea București, 1999 (teză de doctorat).

Thackeray 1909: Henry John Thackeray, *A Grammar of the Old Testament in Greek According to the Septuagint*, University Press, Cambridge, 1909.

Tit 1958: Tit, Simedrea, *Evanghelia – carte liturgică în limba română*, în *Biserica*

Ortodoxă Română, an LXXVI (1958), nr. 12, pp. 1112-1119.

Tomaziu 1927: T. Tomaziu, *Noul Testament al Sfințitului Nicodem*, în *Biserica Ortodoxă Română*, seria II an XLV (1927) nr 12 (561), decembrie, pp. 758-766

Tulbure 1909: Gheorghe Tulbure, *Activitatea literară a mitropolitului Andrei Șaguna*, Tipografia Arhidiecezană, Sibiu, 1909.

Turdeanu 1939: E. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și Iugoslavia*, în *Cercetări literare* (ed. N. Cartoian), vol. III, Monitorul Oficial, București, 1939, pp.141-218.

Tytler 1813: Alex Fraser Tytler, *Essay on the Principles of Translation*, Nelli & Co, Edinburgh, 1813.

Țepelea, 1994: G. Țepelea, *Mineiele de la Râmnic*, în culegerea *Pentru o nouă istorie a literaturii și culturii române vechi*, Editura Tehnică, București, 1994, pp. 236-269.

Urechia 1885: V. A. Urechia, *Schițe de Istoria Literaturii Române*, Tipografia Statului, București, 1885.

Ursu 1981: N.A. Ursu, *Un cărturar puțin cunoscut, de la mijlocul secolului al XVII-lea: Daniil Andrean Panoneanu*, în *Cronica*, nr. 43, XVI (821), 23.10.1981, p. 5, 8.

N. A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea*, Editura Cronica, Iași, 2003.

N.A. Ursu, *Debutul literar al lui Dosoftei*, în *Limba română*, an XXVI (1977), nr. 6 (noiembrie-decembrie), pp. 607-620.

Ursu 1976: N.A. Ursu, *Dosoftei necunoscut*, în *Cronica*, XI (1976), nr. 6 (523), pp. 4-6.

Ionescu 1948: D.G. Ionescu, *Scarlat Voinescu. Figuri buzoene din Revoluția de la 1848*, în *Chemarea Buzăului*, an IV (1948), nr. 178 din 13 iunie 1948, p. 2.

Votaw 1896: Clyde Votaw, *The Use of the Infinitive in Biblical Greek*, Chicago, 1896.

Andrzej Walicki, *The Political Heritage of the 16th Century and its Influence on the Nation-building Ideologies of the Polish Enlightenment and Romanticism*, în *The Polish Renaissance in its European Context* (ed. Samuel Fiszman) Indiana University Press/Bloomington and Indianapolis, 1988, pp. 34-60.

Weintraub 1988: Wiktor Weintraub, Kochanowski's Fame, în *The Polish Renaissance in its European Context* (ed. Samuel Fiszman) Indiana University Press/Bloomington and Indianapolis, 1988, pp. 303-321.

David Welsch, *Jan Kochanowski*, Twayne, New York, 1974.